

Cyrus the Great in Sources from Sasanian and Islamic Periods

Amin Babadi¹

Abstract

The Achaemenid was an empire that emerged in the land of Persia and successfully ruled a large part of the world for more than two centuries. It seems that the legacy and achievements of this dynasty remain in the memory of another ancient dynasty that emerged later from Persia, the Sasanian particularly. However, a cursory look at the sources of the Sassanid and the Islamic periods influenced by them shows that these sources did not know the Achaemenids correctly, and a number of the names of the Achaemenid period and the events related to them that appear in later sources are often confused and insufficient. Researchers have been trying to justify this issue for a long time and have expressed different opinions about it. The most important of these opinions emphasizes the forgetfulness of the Achaemenids in the later periods and that the Sasanians did not know much about the Achaemenids from the beginning. However, some scholars consider this the lack as a result of the change in the religious and political approach of the Sasanians from the 4th century onwards, although they have not made much effort to trace the roots of Achaemenid names in Sasanian and Islamic sources.

Keywords: Cyrus; Achaemenids; Sasanian; Sasanian Historiography; Tabari.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

¹ PhD Student of Ancient Iranian History, University of Tehran, Tehran, Iran. aminabdababadi69@gmail.com

Article info: Received: 29 February 2024 | Accepted: 16 May 2024 | Published: 1 October 2024

Citation: Babadi, Amin. (2024). "Cyrus the Great in Sources from Sasanian and Islamic Periods". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 3 (11): 49-74.

<https://doi.org/10.22034/ais.2024.446304.1087>

Introduction

Some sources related the Sasanian period, such as the writings of Herodian and Cassius Dio, refer to the emphasis of the founder of the Sasanian dynasty on his Achaemenid descent and efforts to revive their conquests and achievements. However, these sources are often neglected by researchers because they believe that these merely reflect the common tradition in Roman historiography. Some sources of the Islamic period, such as Tabari's, are very similar to those of the aforementioned historians, and this shows the authenticity of the Roman sources regarding Ardeshir Babkan's claims. It is worth mentioning that a number of other records, such as Shahpur II's letter to the Roman emperor, stone carvings of early Sasanian kings in Naqsh-e Rostam and near Achaemenid works, Sasanian inscriptions in the Persepolis and other similar sources show the awareness of the Achaemenids among the first Sasanians. However, from the 4th century AD, the Sasanians' approach to religion and historiography changed, and from then, due to the gradual changes in religious and administrative systems of the Roman Empire, the Sasanians also countered and a Zoroastrian religious system was established. In the new religious setting, efforts were made to emphasize religious and Avestan characters, and therefore the Sasanians no longer saw the need to attribute themselves to the Achaemenids, who were religiously free-thinking and religion then was devoid of political affairs. The result was that from the 4th century onwards, the attribution to the Achaemenids gave way to the Kayans,

who had a religious-oriented dynasty in the Avesta.

However, the previous attempt of the Sasanians to attribute to the Achaemenid dynasty could not be completely abandoned, and the solution was put forward that the Sasanians thought be merged to the Achaemenid history with the sacred history of Kayanian. Based on modern historiography, the history of western Iran and Mesopotamia was introduced as a contemporary subset of history of eastern Iran, i.e. the history of the Kayanians, and therefore the historical figures of Mesopotamia became the subordinates to the Kayanian figures. This importance can be seen from the names of some Assyrian and Babylonian kings in the Sasanian and Islamic sources, who are introduced as generals of Kayani kings in the new Sasanian historiography. In the new approach, the Sasanians introduced a king like Cyrus, who was famous for his religious tolerance and therefore had little affinity with the new religious ideology of his dynasty, as a general subordinate to Kayanian kings, but the Sasanians preserved the character of Darius, who emphasized the worship of Ahura-Mazda more than other Achaemenid kings and therefore seemed like a fanatical Zoroastrian, just like that of Kayani king Darab and transferred it to the new historiography.

Conclusion

A number of Islamic historians have mentioned Cyrus in their works, and usually researchers consider it to be influenced by Jewish sources and refused to do further research on the subject. However, a closer examination of Islamic sourc-

es shows that although there have been some borrowings from Jewish sources, the existence of Cyrus' name in Islamic sources cannot always be considered as taken from Jewish sources. Among Islamic historians, Tabari's account is more detailed, which can be used as a basis and other accounts can be analyzed based on it. Tabari has 6 different reports in different parts of his work, and in them he mentions 5 different Cyrus: First, Cyrus Mawḍī, the killer of Belshassar, son of Olmerdukh, son of Bakht al-Nasr, second Cyrus, son of Jamaseb, third Cyrus Kaykavan, son of Ghilam, son of Sam, son of Noah, the fourth is Kirash, the son of Axoshverosh (Xerxes), the son of Kirash (or Cyrus), the son of Jamasab, which is the same as the second option, and the fifth is Cyrus, the son of Goshtasb and the father of Bahram. There is no doubt that originally all these names meant the same person, Cyrus the Great, and the confusion of the sources caused the reports to be fragmented and therefore one char-

acter became multiple ones. By removing the borrowings of Tabari and other Islamic sources from the Jewish sources, it is possible to reach the pure core that changed their approach in historiography after the Sasanians and wrote about the character of Cyrus. Based on the current research findings, "in the sources of the Sassanian period, Cyrus with the title (probably old) Keykavan, the son of Jamaseb the wise and the father of Xerxes, is thought to have gone the west with his son Xerxes, Dariush Mehri and Bahram along with Bakhtarshah; and Cyrus after a while is replaced by Bakhtarshah or Bokht-al-Nassar by Bahman". According to the original character of Cyrus, who was a great and popular conqueror, his empty place was felt in modern Sasanian historiography, and therefore, Sasanian thinkers decided to transfer the important characteristics of Cyrus' personality to Key Khosrow, the great conqueror and the Avestan holy king.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کوروش بزرگ در منابع دوره ساسانی و اسلامی

امین بابادی¹

چکیده

ساسانیان در آغاز کار خود نیاز به کسب مشروعیت داشتند و برخی شواهد نشان می‌دهند که آنان این مشروعیت را در قالب انتساب به هخامنشیان و کوروش، بانی این دودمان به دست آوردند. با این حال بررسی منابع بازمانده از دوره ساسانی و بازتاب آنها در منابع دوره اسلامی نشان می‌دهد که آنان شناخت چندانی از هخامنشیان نداشتند و نام برخی از شخصیت‌های هخامنشی و به ویژه کوروش در منابع دوره ساسانی یافت نمی‌شود و به او در منابع اسلامی نیز به شکلی مبهم اشاره شده است. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که کوروش بزرگ در تاریخ ملی ایران که در منابع دوره ساسانی و اسلامی بازتاب یافته است چه جایگاهی دارد؟ یافته‌های این پژوهش نشان خواهد داد که از سده ۴ میلادی به بعد در پی دینی شدن حکومت ساسانی، آنان آگاهانه تلاش به دست‌کاری تاریخ مکتوب و شفاهی ایران کردند و در پی این تغییرات کوروش بزرگ به یکی از سرداران سپاه کیانی بدل شد که برای سامان‌دهی به اوضاع غرب قلمرو کیانی اعزام شده بود. پس از این تغییرات کارهای بزرگ و برخی سخنان منتسب به کوروش به کیخسرو، شاه محبوب اوستایی که اکنون در تاریخ‌نگاری دینی ساسانی برجسته‌تر شده بود نسبت داده شد. روش پژوهش حاضر تحلیلی و شیوه گردآوری منابع کتابخانه‌ای است.

واژه‌های کلیدی: کوروش، هخامنشیان، ساسانیان، تاریخ‌نگاری ساسانی، طبری.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

¹ دانشجوی دکتری تاریخ ایران باستان دانشگاه تهران، تهران، ایران aminabdalbabadi@gmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۲۷ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۷/۱۰

استناد: بابادی، امین. (۱۴۰۳). "کوروش بزرگ در منابع دوره ساسانی و اسلامی"، پژوهشنامه ایران باستان، سال ۳، شماره ۱۱: ۴۹-۷۴.

مقدمه

نبود نام دودمان هخامنشی و چهره‌های سیاسی بزرگ این دودمان چون کورش در منابع تاریخ ملی ایران از زمان آشنایی ایرانیان با تاریخ ایران در منابع غربی و همچنین آشنایی بیشتر غربیان با تاریخ ملی ایران پرسش‌های مهم و پرشماری را در ذهن پژوهشگران ایجاد کرد. اگر هخامنشیان بزرگ‌ترین نظام سیاسی حاکم بر ایران بودند، پس چرا نام آنان، به‌خصوص کورش که در منابع غربی مشهور و خوش‌نام بود، در تاریخ ملی ایران جایگاهی ندارد؟ به‌دلیل از بین رفتن منابع تاریخی ایران پسا‌هخامنشی، به‌خصوص منابع دوره ساسانی که تاریخ را از منظری جدید نگاشته بودند، پاسخ دادن به این پرسش آسان نبود و پژوهشگران با تکیه بر منابع باقی‌مانده نظرات مختلفی دادند که بیشتر حول تاریخ شفاهی ایران و فراموشی تاریخی حاصل از آن می‌چرخید. پرسش اصلی پژوهش حاضر نیز این است که کورش بزرگ در تاریخ ملی ایران که در منابع دوره ساسانی و اسلامی بازتاب یافته است چه جایگاهی دارد؟ در ادامه با بررسی شواهد بازمانده و اتخاذ روشی تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش هستیم. در پژوهش حاضر از یک سو به‌دلیل ناکافی بودن منابع دوره ساسانی و از دیگر سو به‌دلیل تکیه منابع دوره اسلامی به منابع دوره ساسانی، از هر دو دسته منابع استفاده خواهد شد. درباره مسئله حاضر تاکنون نظرات پرشماری از جانب پژوهشگران ابراز شده است. تئودور نولدکه عقیده داشت ایرانیان در زمان ساسانیان هیچ‌گونه خاطره‌ای از هخامنشیان و اسکندر به یاد نداشتند و نام‌های دو دارا و اسکندر در ادبیات ساسانی و اسلامی متأثر از اسکندرنامه کالیستن دروغین بود (نولدکه، ۲۵۳۷: ۳۴-۳۵؛ شاپور شهبازی، ۱۳۹۶: ۱۸۲-۱۸۳). کریستن‌سن باور داشت که ساسانیان چیز زیادی جز یک خاطره

محو و نامشخص از هخامنشیان نمی‌دانستند (کریستن‌سن، ۱۳۴۳: ۲۱۰-۲۱۲) اما بعدها چنین پنداشت که ساسانیان اولیه و به‌خصوص اردشیر بابکان هنوز یادی از هخامنشیان در دل داشتند و سعی می‌کردند خود را به آنان منتسب کنند (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۱۴۳)؛ تقی‌زاده اما نبود نام هخامنشیان در منابع دوره ساسانی را حاصل فراموشی محض آنان در این دوره می‌دانست (تقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۳۶-۳۷) و نیبرگ نیز چنین می‌پنداشت (نیبرگ، ۱۳۸۳: ۳۴-۳۵)؛ به عقیده ویزهوفر، فراموشی یاد هخامنشیان در دوره ساسانی معلول پایبندی ایرانیان به سنت شفاهی بود و این سنت دو ویژگی مهم داشت: نخست اینکه در سنت شفاهی آغاز و پایان دوره‌های تاریخی بیش از فاصله میان این دو، پایدار می‌مانند و دوم اینکه داستان‌های الگو در سنت شفاهی هربار با چهره‌های جدیدی عرضه می‌شوند که خود موجب فراموشی تدریجی چهره‌ها و تاریخ قدیمی‌تر است (ویزهوفر، ۱۳۹۷: ۱۱۲-۱۱۳)؛ همو عقیده دارد که در دوره اشکانی به‌تدریج روایت‌های شفاهی شرق ایران (روایت‌های اوستایی) جای روایت‌های شفاهی غربی (مربوط به هخامنشیان) را در پارس گرفت و به ساسانیان به ارث رسید (ویزهوفر، ۱۳۹۲: ۶۶۴-۶۶۷).

فرای با توجه به سنگ‌نگاره‌های ساسانیان نخستین در تخت‌جمشید و گزارش برخی منابع رومی درباره یاد ساسانیان از هخامنشیان، احتمال زنده بودن یاد هخامنشیان نزد ساسانیان اولیه را در نظر می‌گیرد (فرای، ۱۳۸۰: ۲۲۱). بویس مهاجم مقدونیان را عامل پراکندگی زردشتیان و در نتیجه از بین رفتن سنت آنها می‌دانست و عقیده داشت ساسانیان پس از آن اطلاعات کمی از هخامنشیان داشتند و با یکسان‌پنداری گشتاسب کیانی با ویشتاسب هخامنشی باوجود کورش در سرودهای

و شخصیت‌های محبوب دینی جای شخصیت‌ها و تاریخ هخامنشی را گرفتند (شاپور شهبازی، ۱۳۹۶: ۱۸۱-۲۰۲). پژوهش شاپور شهبازی هرچند در تازه‌ای را در بررسی این موضوع گشود، فاقد بررسی مرتبط با یاد هخامنشیان در نیمه دوم حکومت ساسانی و اسناد بازمانده از این دوره است. به عقیده دریایی ساسانیان در آغاز کار از راه‌های مختلف امکان آگاهی از تاریخ هخامنشی را داشتند و به‌واقع نیز از آن آگاه بودند اما با رسمی شدن دین زردشتی و دینی شدن دولت، چنانکه در جهان باستان و میانه رایج بود، ساسانیان نیز برای تاریخ‌نگاری به الگوی اوستایی روی آوردند و این چهارچوب، شاهان آزاداندیشی چون کوروش را نمی‌پذیرفت و بنابراین تاریخ‌نگاری دینی ساسانی بود که عامدانه هخامنشیان را کنار گذاشت (دریایی، ۱۳۹۶: ۶۴-۷۴).

بابادی و رسولی نیز تلاش کردند تا از طریق بررسی منابع بازمانده از دوره ساسانی، نظریه جدیدی در این مقوله ارائه دهد که حاکی تحریف عمدی تاریخ توسط ساسانیان به دلایل دینی و سیاسی از یک‌سو و وجود شخصیت‌های هخامنشی در تاریخ‌نگاری ساسانی اما در ظاهری جدید از دیگر سو بود (بابادی و رسولی، ۱۴۰۰: ۸۹-۱۲۲)؛ باین‌حال پژوهش مذکور کلی بود و کمتر به کورش می‌پرداخت. وجه تشابه آثار نام‌برده دیگر، بی‌توجهی به حضور نام کوروش در منابع دوره اسلامی (به تقلید از منابع ساسانی) و بنابراین عدم تلاش جدی برای ریشه‌یابی این حضور است؛ درواقع آن دسته از پژوهشگران نام‌برده که به حضور نام کوروش در منابع اسلامی پرداخته‌اند، اغلب آن را متأثر از سنت یهودی دانسته و بنابراین ساده از کنار آن گذشته‌اند، درحالی‌که نگاهی موشکافانه‌تر نشان خواهد داد که اگرچه شماری از منابع اسلامی درباره کوروش از منابع یهودی وام‌گیری کرده‌اند، برخی دیگر را

مردمی دوره ساسانی، دیگر جایی برای کوروش در ادبیات ساسانی باقی نماند (بویس، ۱۳۸۸: ۶۰-۶۱). هویسه به دلیل غلبه فرهنگ شفاهی در ایران کلاً منکر هرگونه یادی از هخامنشیان در دوره ساسانی است و اندک شباهت‌های بازمانده را نیز متأثر از منابع بیگانه چون رومیان و یهودیان می‌داند (هویسه، ۱۳۹۲: ۱۹۴-۱۹۵). به عقیده وینتر و دیگناس تقلید آگاهانه شاهان ساسانی از ادبیات و مظاهر هنری هخامنشی در کنار گواهی‌های منابع رومی نشانگر وجود آگاهی از هخامنشیان در میان ساسانیان نخستین است (وینتر و دیگناس، ۱۳۹۸: ۴۹-۵۱). در این بین اثر یارشاطر را می‌توان یکی از تأثیرگذارترین آثار در مقوله مورد بحث این جستار دانست. به عقیده او ساسانیان آگاهی چندانی از هخامنشیان نداشتند و آنچه از تاریخ ملی ایران که به‌واسطه منابع دوران ساسانی می‌شناسیم و به تاریخ هخامنشی مربوط است، یا از طریق تدوین تاریخ در دوره اشکانی به ما رسیده است و یا حاصل اضافات دوران پس از اسلام بر منابع ساسانی، با استفاده مورخان اسلامی از تاریخ‌نگاری یهودی بود. درنتیجه به عقیده یارشاطر، ساسانیان اطلاع درستی از هخامنشیان نداشتند و «اگر ساسانیان وارث کسانی بودند، چنین به نظر می‌رسد که وارث اشکانیان بودند تا هخامنشیان» (یارشاطر، ۱۳۹۴: ۱۷۶-۱۹۰). پس از انتشار آثار یارشاطر در این زمینه شمار زیادی از پژوهشگران نظرات او را پذیرفتند (مثلاً: نیولی، ۱۳۸۷: ۱۵۵-۱۵۸؛ Bosworth, 1999: 1-2). شاپور شهبازی در پاسخ به نتایج یارشاطر منابع را از نو بازنگری کرد و با تکیه بر گزارش‌های مورخان رومی و شباهت میان ادبیات هخامنشیان و ساسانیان به این نتیجه رسید که ساسانیان نخستین به‌راستی از هخامنشیان آگاه بودند ولی با تأسیس دولت دینی ساسانی در زمان شاپور دوم و قوت گرفتن دستگاه دینی، روایات

میان‌رودان شامل اطلاعاتی دربارهٔ اردشیر، شاه پارسیان به دستش رسید که پارتیان را مغلوب کرده و پادشاهی شرقی آنان را در هم شکسته و اردوان، شاه بزرگ پیشین، صاحب تاج دوگانه را کشته بود. همچنین او کنترل کامل بربرهای همسایه را در دست گرفت و آنان را به سطح خراج‌گزارانش تنزیل داد. او با محدود نکردن خودش در محدودهٔ رود دجله و گذر از ساحل که مرز امپراتوری روم شمرده می‌شد باعث ایجاد ناآرامی شد. میان‌رودان مورد تاخت‌وتاز قرار گرفت و سوریه تهدید شد. با اعتقاد بر اینکه همهٔ سرزمین مقابل اروپا که با دریای اژه و خلیج پروپنتیس احاطه شده (همهٔ آنچه آسیا نامیده می‌شود) به‌واسطهٔ میراث نیاکانش به او تعلق دارد، قصد داشت تا آن را برای امپراتوری [شاهنشاهی] پارسی بازیابی کند. او ادعا کرد که از زمان پادشاهی کورش، کسی که در آغاز پادشاهی را از مادها به پارسیان منتقل کرد، تا داریوش، آخرین شاه پارسی که پادشاهی‌اش را اسکندر مقدونی ویران کرد، همهٔ گسترهٔ قلمرو تا به ایونیه و کاریه زیر فرمان شهربانان پارسی بود. بنابراین حق او بود که همهٔ امپراتوری [پادشاهی] که پیش از این بود را بازیابی و متحد کند (Herodian, VI, 2. 1-2).

کاسیوس دیو نیز چنین گزارش می‌دهد: او [اردشیر] دقیقاً به منبعی برای ترس ما بدل شد؛ او با یک نیروی بزرگ اردوگاه خود را برپا کرده بود و نه تنها میان‌رودان بلکه سوریه را نیز تهدید می‌کرد و لاف می‌زد که او باید هرآنچه را که پارسیان باستان روزگاری در اختیار داشتند، تا به دریای یونان بازپس ستاند و ادعا می‌کرد که همهٔ اینها میراث مشروع نیاکانش هستند (Cassius Dio, LXXX, 4. 1).

می‌توان نامرتب با سنت یهودی و نزدیک به سنت ساسانی دید.

یاد کورش نزد ساسانیان نخستین

میان تخت‌نشینی اردشیر بابکان و سقوط داریوش سوم بیش از ۵۰۰ سال فاصله بود و یاد هخامنشیان و بانی شاهنشاهی آنان ممکن بود از راه‌های مختلفی این فاصلهٔ به‌نسبت طولانی را طی کرده و به اردشیر و جانشینانش برسد. انتساب به میراث هخامنشی برای ساسانیان سودمند بود و به عقیدهٔ بویس هنوز در دورهٔ ساسانی نام کورش در برخی آوازه‌ها و سرودهای مردم ایران به کار می‌رفت (بویس، ۱۳۸۸: ۶۱). در زمان جنگ‌های اردشیر با روم، ظاهراً اردشیر با تأکید بر میراث هخامنشی خود در تلاش بود تا مشروعیت بیشتر خود نسبت به رومیان را در بین مردم این سرزمین‌ها منتشر کند؛ شماری از مورخان رومی بر انتساب اردشیر به هخامنشیان از زبان خودش تأکید کرده‌اند. با این حال برخی مورخان مخالف زنده بودن یاد هخامنشیان در دوران ساسانی، این گزارش‌ها را در واقع ساخته و پرداختهٔ ادبیات رومی می‌دانند که در تلاش بود تا دشمن نوین شرقی را در جامعهٔ دشمن کهن بشناساند (پارشاطر، ۱۳۹۴: ۱۸۴؛ بریان، ۱۳۹۶: ۲۷۶؛ هویسه، ۱۳۹۲: ۱۹۴-۱۹۵). اما این ادعا بسیار بدبینانه به نظر می‌رسد و فاقد تحلیل دقیق علمی، و مقایسه با ادبیات خود ساسانیان است. هرودیان و کاسیوس دیو، مورخان رومی دورهٔ اردشیر بابکان دربارهٔ هدف او از درگیری با روم گزارش‌های بسیار مهمی ارائه داده‌اند؛ به گزارش هرودیان:

بنابراین برای ۱۳ سال الکساندر [سوروس] بدون دلیلی برای شکوه فرمانروایی کرد تا زمانی که شخصاً نگران [موضوع خاصی] شد. اما در سال دهم حکومتش نامه‌های پیشینی‌نشده‌ای از فرمانداران سوریه و

بنا به گزارش زوناراس:

زمانی که او [اردشیر بابکان] نیروی خود را بازیابی کرد، به نوبه خود منتظر فرصتی مناسب برای فتح میانرودان و سوریه با نیرویی بزرگ‌تر بود و تهدید می‌کرد که هرآنچه که متعلق به پارسیانی که نیاکانش بودند را باز پس خواهد گرفت. و در ادامه زمانی که اردشیر به دربار الکساندر سوروس سفیرانی اعزام می‌کند، آنان از زبان اردشیر می‌گویند: اردشیر شاه بزرگ به رومیان فرمان می‌دهد که همه سوریه و آسیا در مقابل اروپا را ترک کنند و آن را به پارسیان واگذار کنند که [بر تمام سرزمین‌ها] تا به مجاورت دریا فرمانروایی کنند (Zonaras, XII, 15).

این گزارش‌ها شباهتی انکارناپذیر با گزارش طبری دارند:

[اردشیر] در فارس برخاست تا به ادعای خود کین پسر عم خود دارای دارایان پسر بهمن، پسر اسفندیار، همان که اسکندر با او جنگیده بود و دو تن از حاجانش او را کشته بودند، باز جوید. وی آوازه در انداخت که می‌خواهد پادشاهی را به خداوندانش بازگرداند و مانند روزگار پیشین و نیاکان قبل از ملوک الطوائف زیر فرمان یک سردار و یک پادشاه گرد آورد (طبری-شاپور شهبازی، ۱۳۸۹: ۹۴-۹۵).

هر چهار گزارش، سه تا از منابع رومی و یکی از منابع ایرانی برگرفته از منابع ساسانی، تقریباً ادعای یکسانی را مطرح می‌کنند. یعنی هدف اردشیر برای گرفتن کین داریوش سوم و بازپس گرفتن هرآنچه که متعلق به هخامنشیان بود و اسکندر از آنان گرفته بود و اینک در اختیار رومیان بود. همان‌طور که گفته شد برخی این گزارش‌های مورخان رومی را برگرفته از ادبیات رایج یونانی/

رومی می‌دانند که به توالی امپراتوری‌ها و جانسین شدن آنها باورمند بودند. با این حال شباهت زیاد گزارش منابع رومی با منبع ایرانی خلاف این ادعا را گواهی می‌دهد. از طرفی در منابع رومی نیز برخی نشانه‌ها حاکی از اصالت ادعای منتسب به اردشیر هستند. مثلاً اردشیر به قلمرو هخامنشی تا دریای اژه اشاره دارد و آن را به فتوحات کورش منتسب می‌کند. در واقع این کورش بود که قلمرو هخامنشی را به دریای اژه رساند ولی می‌دانیم که قلمرو هخامنشی در دوره حکومت داریوش بزرگ تا اروپای شرقی نیز کشیده شد و به اژه محدود نبود. اما اردشیر آگاهانه به فتوحات کورش، سردودمان هخامنشیان اشاره دارد تا خود را به عنوان سردودمان حکومت جدید پارسی، به او منتسب کند. تأکید هرودیان و زوناراس بر ادعای اردشیر بر همه آنچه آسیا نامیده می‌شود نیز ریشه‌ای هخامنشی دارد. بنا به گزارش هرودوت، «پارسیان ادعا دارند که آسیا به همراه تمام ملل خارجی ساکن در آن به آنان تعلق دارد؛ اروپا و یونان نژادهایی هستند که [پارسیان] آنها را جدا [از آسیا] می‌پندارند» (Herodotus, 1. 4). همچنین ادعای اردشیر مبنی بر متحد کردن قلمرو سابق هخامنشی با ارجاع او به اداره این قلمرو توسط شهربانان پارسی به هم مرتبط است و نشان می‌دهد که هدف تبلیغاتی اردشیر، بازگرداندن نظم پارسی به ایالات مذکور بود. اما گزارش طبری در نسب اردشیر با گزارش مورخان رومی تفاوت دارد. باید توجه کرد که طبری از منابع ساسانیان متأخر بهره برده است که چنانکه در ادامه خواهد آمد، بنا به دلایل سیاسی و دینی برخی از رئوس مطالب تاریخی را تغییر دادند.

برخی از شواهد نیز نشانگر وجود یاد و نام کورش در دوره ساسانی هستند. یهودیان گاه شاهان ساسانی را با هخامنشیانی که رابطه خوبی با آنان داشتند یکسان می‌شمردند. مثلاً از قول یکی

درواقع هم امپراتوری روم و هم دین مسیحی ماهیتی جهانی داشتند و هر دو در پی تسخیر جهان بودند (Shapur Shahbazi, 1990a). بنابراین طبیعی بود که سرشت جهان‌گرای دین مسیحی و امپراتوری روم، ساسانیان را به وحشت اندازد و آنان را آمادهٔ مقابله با خطر کند. در پی این شرایط بود که ساسانیان درصدد تغییر رویهٔ خود برآمدند و ایجاد یک دولت متکی به سازمان مدون دینی در دستور کار آنان قرار گرفت (وینتر و دیگناس، ۱۳۹۸: ۱۸۳-۱۸۴).

دین در جوامع باستانی از طرفی نقش بسیار مهمی در تحکیم رابطهٔ فرمانروا با مردم داشت و از طرف دیگر می‌توانست در جامعه نقش هماهنگ‌کننده و سامان‌دهنده را بر عهده گیرد (کرون، ۱۳۹۸: ۱۴۸)؛ درواقع به عقیدهٔ کرون، جوامع برای استمرارشان به نظام‌های ارزشی نیرومندی نیاز دارند که بیشترین میزان رضایت را برای بیشترین تعداد مردم به ارمغان آورد تا همزیستی و تعامل صلح‌طلبانه در جامعه افزایش یابد و این مهم در جوامع ماقبل صنعتی با وجود دین امکان‌پذیر می‌شد (کرون، ۱۳۹۸: ۲۴۴). ساسانیان این مسئلهٔ مهم را درک کرده بودند و از دین زردشتی برای این مقصود بهره بردند. اندیشهٔ ارتباط عمیق دین و دولت را برخی متون منتسب به شخصیت‌های سیاسی ساسانی نیز تکرار و تأیید می‌کنند. در متن عهد اردشیر که منتسب به اردشیر بابکان، بانی حکومت ساسانی است، به این رابطهٔ عمیق دین و دولت اشاره شده و با ذکر اینکه «دین بنیاد است و شاهی ستون»، به شاهان سفارش کرده‌است که با در دست داشتن بنیاد می‌توان بر دارندهٔ ستون چیره شد و لذا وظیفهٔ شاهان در دست داشتن هردو و اجازه ندادن به اشخاص دیگر برای متولی شدن در امر دین است (عهد اردشیر، ۱۳۴۸: ۶۷). در نامهٔ تسر که

از یهودیان یزدگرد یکم، کورشی دیگر نامیده شده است (شاپور شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۲۳). مسیحیان نیز گاه خسرو انوشیروان، شاه خوشنام ساسانی را «کورس جدید» می‌نامیدند (آسموسن، ۱۳۸۰: ۳۹۲؛ Payne, 2015: 98).

تاریخ‌نگاری ساسانی

تاریخ‌نگاری در ایران دوران باستان به دو شکل مکتوب و شفاهی انجام می‌شد که اولی بیشتر مرتبط با دولت و دولت‌مردان و مقاصد سیاسی و یادمانی بود و دومی در ضمن رابطه با دولت، در بین عوام نیز شایع بود. بنابراین حکومت برای تحریف و تغییر تاریخ راه‌چندان دشواری نداشت. در مرحلهٔ اول تواریخ مکتوب که عموماً وابسته به حکومت بودند تغییر می‌یافتند و تاریخ جدید می‌توانست از جانب محافل دولتی به صورت شفاهی میان مردم رایج شود. ویژگی‌های خاص تاریخ شفاهی نیز به این فرایند کمک می‌کرد.

در سال ۳۱۳ میلادی کنستانتین بزرگ به همراه شریکش در ادارهٔ امپراتوری روم یعنی لیسینیوس^۱ فرمانی را منتشر کردند که رأی به آزادی دینی اتباع امپراتوری و مشخصاً مسیحیان می‌داد (گرگوری، ۱۴۰۰: ۶۸-۶۹). کنستانتین خود هوادار دین مسیحی بود و به نظر، این دین را برای اتحاد امپراتوری روم و نظم دوباره بخشیدن به آن مناسب تشخیص می‌داد. حمایت او از مسیحیان و دین مسیحی به تدریج به تبدیل امپراتوری روم به یک دولت دینی، بر پایهٔ اصول و مبانی دین مسیح منجر شد و بنابراین از این پس (از نیمهٔ نخست سدهٔ ۴ میلادی) رومیان با ایدئولوژی مسیحی حکومت می‌کردند و عملکرد خود را در قالب آن توجیه می‌کردند. از این پس خطری که از جانب دشمن غربی متوجه ساسانیان بود تنها خطر نظامی نبود بلکه شامل حوزهٔ دینی و عقیدتی هم می‌شد؛

^۱ Licinius

میان ساسانیان نبود (آموزگار، ۱۳۹۹: ۱۸۷-۱۸۸؛ سرخوش کرتیس، ۱۳۹۲: ۵۲۶). بنابراین باید به دنبال راهی دیگر برای کسب مشروعیت پادشاهی خود، و ادعای جهانی بودن آن می‌گشتند. همان‌طور که از تاریخ‌نگاری‌های دیگر حکومت‌های دینی پیداست؛ چنین مشروعیتی را فقط باید در ادبیات دینی جست. در روم از پس از پذیرش دین مسیحی، تاریخ‌نگاری نیز اغلب ماهیت دینی پیدا کرد و از آن پس به جای انتساب نسل بشر و آفرینش انسان به خدایان، اساطیر ادیان ابراهیمی و جهان‌بینی کتاب مقدس بر نگارش تاریخ حاکم شد. در اسلام نیز برای تعریف آفرینش انسان و نخستین شخصیت‌های مقدس و برجسته، همواره داستان‌های قرآنی و روایات مربوط به پیامبران این دین ارجح بودند و اگر به تاریخ دیگر ملل پرداخته می‌شد، یا با ترکیب آن با تاریخ قرآنی بود و یا با قرار دادن آن در این چهارچوب. نتیجه این رویکرد یکسان‌پنداری بسیاری از شخصیت‌های ایرانی با نمونه‌های ادیان ابراهیمی در منابع اسلامی است که ذکر و بررسی آن در این جستار نمی‌گنجد (بنگرید به: دریایی، ۱۳۹۶: ۷۰-۷۳). بنابراین رویکرد رایج و منطقی برای ساسانیان نیز رجوع به منبع ادبیات دینی، یعنی اوستا بود که خواه به صورت کتبی و خواه به صورت شفاهی در میان ایرانیان رایج بود. با این حال تفاوت تاریخ‌نگاری ایرانی و رومی در این بود که در روم بسیاری مستقل از دولت دست به نگارش تاریخ می‌زدند یا کتاب‌های گذشته را نسخه‌برداری می‌کردند و در نتیجه بسیاری از کتاب‌های پیشینیان به دوره‌های بعد انتقال یافت. اما در ایران چنین فرهنگی تاریخ‌نگاری مکتوبی، تا سده ششم میلادی مسلط نبود و ایرانیان بیشتر به ادبیات شفاهی و تاریخ حماسی گرایش داشتند که دست تحریف‌کنندگان را در تغییر آن باز می‌گذاشت. نتیجه آنکه ساسانیان آگاهانه

منتسب به تسر هیربدان هیربد (یک مقام بزرگ روحانی) دربار اردشیر است نیز به برادری دین و دولت اشاره شده است (نامه تسر، ۱۳۵۴: ۵۳؛ همچنین بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۴: ۲۳۱/۶). هرچند ساسانیان از آغاز خود را مزدپرست معرفی می‌کردند و باورمند به نوع خاصی از دین زردشتی بودند، نمی‌توان سامان‌دهی به دستگاه آتشکده و ساختار اداری نهاد زردشتی و نقش پررنگ مغان در دوره ساسانی را به نسل‌های نخست ساسانیان نسبت داد؛ به همین دلیل امروز برخی پژوهشگران زمان دینی شدن کامل شاهنشاهی ساسانی و جدایی دستگاه دینی از حکومتی (چنانکه گفته شد تحت تأثیر رشد مسیحیت در امپراتوری روم از اوایل قرن ۴ میلادی به بعد) را در قرن چهارم و به احتمال در زمان حکومت شاهپور دوم می‌دانند (فرای، ۱۳۸۰: ۲۳۴؛ شاپور شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۴۹؛ وینتر و دیگناس، ۱۳۹۸: ۱۸۳-۱۸۴، ۱۸۷؛ دریایی، ۱۳۹۶: ۶۸-۶۹؛ Tafazzoli, 1983). از این پس دین زردشتی شاکله اصلی سیاست داخلی و خارجی شاهنشاهی ساسانی را تشکیل می‌دهد. موبدان که اکنون هم‌رای و هم‌نظر شده بودند نیز در این دستگاه دارای ارج و جایگاه بالایی بودند.

نتیجه اینکه در سده ۴ میلادی دو تفکر مختلف در حاکمیت دو ابرقدرت وقت جهان شکل گرفت که هرکدام در تلاش بود تا خود را فرمانروای مشروع جهان نشان دهد؛ یکی با تکیه بر دین مسیح و دیگری با کمک اندیشه زردشتی. بنابراین اکنون دیگر انتساب به هخامنشیان آزاداندیش برای ساسانیان استفاده‌ای نداشت. هخامنشیان شاهان جهان بودند اما به اتباع خود حق می‌دادند که دین خود (هر دینی) را آزادانه بپرستند و خدایان خود (هر خدایی) را ستایش کنند و این مورد پسند تفکر نوین شکل گرفته

بباید، باید که توضیحی برای جانشینان زردشت و مسائل پیش آمده در دوره آنها می‌یافت. گزارشی از مسعودی می‌تواند روشنگر باشد:

ایرانیان با اقوام دیگر درباره تاریخ اسکندر یک اختلاف بزرگ دارند و بسیاری مردم از این غافل مانده‌اند، زیرا به طوریکه ما در ولایت فارس و کرمان و دیگر سرزمین عجمان دیده‌ایم این یک راز دینی و شاهانی است و تقریباً هیچ‌کس به جز موبدان و هیربدان و اهل علم و درایت ندانند و در کتاب‌هایی که درباره اخبار ایرانیان تألیف کرده‌اند و دیگر کتب سرگذشت و تاریخ نیست. قضیه این است که زرادشت [زردشت] پسر پورشسب پسر اسپیمان در ابستا که به نظر ایرانیان کتاب آسمانی است گفته‌است که پس از سیصد سال ملکشان آشفته شود و دینشان به جا بماند و چون هزار سال تمام شود دین و ملک با هم برود. مابین زرادشت و اسکندر در حدود سیصد سال بوده، زیرا زرادشت به طوری که از پیش ضمن خبر او در همین کتاب گفتیم در ایام پادشاهی کی‌بشتاسب [گشتاسب] پسر کی‌لهراسب بوده‌است و اردشیر پسر بابک پانصد سال و ده و چند سال پس از اسکندر به پادشاهی رسید و ممالک پراکنده را فراهم کرد و متوجه شد که تا ختم هزار سال در حدود دویست سال مانده است و خواست دوران ملک را دویست سال دیگر تمدید کند، زیرا بیم داشت وقتی دویست سال پس از وی به سر رسد مردم به اتکای خبری که پیمبرشان از زوال ملک داده از یاری و دفاع آن خودداری کنند. بدین جهت از پانصد و ده و چند سالی که مابین او و اسکندر فاصله بود در حدود یک نیم آن را کم کرد و از ملوک الطوائف کسانی را که در این مدت باقی مانده شاهی کرده بودند

دست به حذف چهارچوب تاریخ هخامنشیان از تاریخ‌نگاری رسمی کشور کردند و به‌جای آن تاریخ دینی را جایگزین کردند که برای آنان از منظر دینی کاربردی‌تر بود (شاپور شهبازی، ۱۳۸۹: ۳۸۷).

اما ساسانیان می‌توانستند با حفظ تاریخ حقیقی ایران، تاریخ سنتی را نیز به آن بیفزایند و سپس خود را به کیانیان و شخصیت‌های اوستایی منتسب کنند. چه نیازی بود که ساسانیان چنین تغییرات عمده‌ای در تاریخ‌نگاری نوین خود ایجاد کردند؟ آیا آنان به حذف دوره‌های هخامنشی و اشکانی نیاز داشتند یا به آن می‌اندیشیدند؟ وفور انتساب به هخامنشیان در میان ساسانیان نخستین این تصور را باطل می‌کند. بنابراین باید آن را در جای دیگری جست. در واقع تغییر در نگرش ساسانیان به سوی تشکیل یک حکومت دینی، همان‌طورکه باعث انتساب آنان به کیانیان شد، مسئله مهم دیگری را نیز پیش روی آنان نهاد. براساس سنت زردشتی، پس از زردشت در رأس هر هزاره رخدادهای خاصی به وقوع می‌پیوندند و سرانجام شخصی از نسل زردشت ظهور خواهد کرد که جامعه را به سمت سعادت رهنمون می‌شود. این منجی‌های موعود به ترتیب «هوشیدر»^۱ یا «اوخشیت‌ارته»^۲ (به معنی آن که پروراننده ارته است)، هوشیدرماه یا «اوخشیت‌نمه»^۳ (به معنی آن که پروراننده نماز و نیایش است) و «استوت‌ارته»^۳ (به معنی آن که مظهر تقوا است) هستند (بویس، ۱۳۹۲: ۲۷۴). که این آخری مشخصاً با لقب «سوشیانت» به معنی «آن که سود خواهد رساند» معرفی می‌شود. بنابراین دین زردشتی برای آینده خود برنامه‌ای مدون داشت؛ نتیجه اینکه اگر قرار بود یک پادشاهی با تکیه بر مفاهیم زردشتی به وجود

^۱ Uxšyat ereta

^۲ Uxšyat nemah

^۳ Astvat ereta

بود و ساسانیان تنها توان جابه‌جایی آن را داشتند نه حذف کل روایت را.

براساس تاریخ نگاری جدید اشکانیان بیش از ۲۰۰ سال و اسکندر ۱۴ سال حکومت کردند و زردشت ۲۵۸ سال پیش از اسکندر دین آورد (در منابع گاه اختلاف نظرهایی مشاهده می‌شود؛ برای نمونه بنگرید به: بندهش، ۱۳۹۵: ۱۵۵-۱۵۶) که در مجموع برابر حدود ۵/۵ سده است و با احتساب ۱ تا ۵/۵ سده طول عمر شاهنشاهی ساسانی تا تدوین تاریخ جهان، پایان هزاره یکم پس از زردشت به حدود ۳۰۰ سال بعد می‌افتاد. البته این دستکاری نیز بدون حساب نبود و ساسانیان در تدوین آن نگاهی به گاهشماری‌های گذشته داشتند (بنگرید به: Shapur Shahbazi, 1990b: 218-221). در گاهشماری جدید وجهه تاریخی چندان اهمیتی نداشت و بنابراین اشکانیان که فعالیت دینی مهمی نداشتند (مگر یکی از بلاش‌ها که نامش در دینکرد آمده است)، چندان مورد توجه قرار نگرفتند، اما چهره منفی اسکندر به‌عنوان سوزاننده اوستا و ویران‌کننده دودمان کیانی (که اکنون آخرین شاه آن با آخرین شاه هخامنشی یکی دانسته می‌شد) اهمیت بالایی پیدا کرد. حال دیگر در تاریخ‌نگاری نوین ساسانی، زمانی که ساسانیان به نیاکانشان ارجاع می‌دهند منظور تاریخ اوستایی و به‌خصوص کیانیان هستند نه هخامنشیان. مثلاً مالالاس به نقل از قباد در نامه‌ای به یوستینیان امپراتور بیزانس آورده است که «ما این را در آثار مکتوب باستانی‌مان یافتیم که ما با یکدیگر برادر هستیم...» (Gre- atrex and Lieu, 2002: 88). و اینجا آشکارا منظور قباد برادری ایرج و سلم نخستین شاهان ایران و روم پس از تقسیم قلمرو توسط پدرشان فریدون، در تاریخ‌نگاری ملی ایرانی است.

پس از ایجاد این تحولات تاریخ‌نگاری ساسانی شکل جدیدی پیدا کرد که می‌توان آن را از منابع پهلوی بازمانده چون بندهش و منابع

یاد کرد و بقیه را از قلم بیانداخت و در مملکت شایع کرد که استیلای او بر ملوک الطوائف و کشتن اردوان که از همه ایشان مهم‌تر بود و سپاه بیشتر داشت به سال دویست و شصتم پس از اسکندر بوده‌است و تاریخ را بدینسان وانمود و میان مردم رواج گرفت. بدین جهت میان ایرانیان و اقوام دیگر اختلاف افتاد و تاریخ سال‌های ملوک الطوائف نیز به همین جهت آشفته شد (مسعودی، ۱۳۴۹: ۹۱-۹۲).

آنچه در این گزارش آمده خود دچار تغییراتی شده‌است که از ویژگی‌های تاریخ شفاهی هستند. بدین معنی که اعمال ساسانیان و تغییرات ایجاد شده توسط آنان در تاریخ‌نگاری به بانی این دودمان نسبت داده شده است. چنانکه دیدیم اردشیر و جانشینش خود را به هخامنشیان منتسب می‌کردند و رومیان نیز این دعوی را پذیرفته بودند و بنابراین تحریف مورد نظر مسعودی باید که در دوره‌های بعد و پس از به حکومت رسیدن شاهپور دوم صورت گرفته باشد؛ شاپور شهبازی آن را به دوره یزدگرد یکم منتسب می‌کند (Shapur Shahbazi, 1990b: 220-221). با این حال چنانکه از این گزارش برمی‌آید، این ماجرا به‌صورت رازی شفاهی میان برخی دانایان که اغلب دین‌مرد بودند حفظ شد و هرگز وارد کتب تاریخی نشد. نکته دیگر اینکه مسعودی از ترس اردشیر از واکنش منفی مردم در پایان هزاره سخن می‌گوید که نشانگر آگاهی مردم از مصیبت‌های وارده در پایان هزاره است. مسعودی در ادامه از زبان اردشیر می‌گوید: «اگر یقین نداشتم که بر سر هزار سال بلیه می‌رسد پنداشتمی که از فرمان خود چیزها به جای نهاده‌ایم که اگر بدان چنگ زنید تا روز و شب به جاست به جا خواهد ماند...» (مسعودی، ۱۳۴۹: ۹۱-۹۲). بنابراین پندار مصیبت‌های پایان هزاره در این زمان میان مردم بسیار نیرومند

مرگ پیروز در نبرد با هپتالیان) تلاش می‌شد که برای آن یک دلیل دینی بیابند (مثلاً در این مورد گناه‌کاری پیروز در شکستن پیمان).

شکل نوی تاریخ‌نگاری ساسانی از طرفی به دلیل لحن اساطیری/حماسی که داشت مورد پسند عوام بود و از طرفی فهم درست رویدادهای تاریخی را با مشکل مواجه می‌کرد. همین شکل خاص باعث شد که بعدها مورخ متعصبی چون یعقوبی جرئت پیدا کند که درباره تاریخ پیشاساسانی ایرانیان چنین بگوید: «اینان را قصه‌هایی است که چون بیشتر مردم را دیدیم آنها را انکار می‌کنند و از خرد به دور می‌دانند، از ذکرش صرف نظر نمودیم، چون بنای ما بر حذف مطالب ناپسند است» (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۹۴؛ همچنین بنگرید به: ابن‌اثیر، ۱۳۸۴: ۸۱-۸۲، ۲۸۲). با این حال برخی از مورخان دوره اسلامی نیز سبک تاریخ‌نگاری ساسانی را می‌پسندیدند و به آن اتکا می‌کردند؛ به گفته طبری:

تاریخ سال‌های گذشته جهان از روی زندگانی ملوکشان آسان‌تر و روشن‌تر از ملوک اقوام دیگر است زیرا از اقوام منسوب به آدم علیه‌السلام جز ایشان قومی نبوده که ملکشان دوام و اتصال یافته باشد و پادشاهان داشته باشند که فراهمشان آرد و در قبال دشمنان حمایتشان کند و بر پیکارجویان چیره شود و ستم‌گر را از ستم‌کش بازدارد و به کارهایی وادارشان کند و مایه شوکتشان شود و پیوسته و دایم و منظم باشد و خلف از سلف گیرد. به همین سبب تاریخ از روی زندگی ملوک ایشان درست‌تر و واضح‌تر است و در جای دیگر: «دیگر اقوام به‌جز پارسیان تاریخ مشخص ندارند که به روزگار قدیم و جدید پادشاهی پیوسته نداشته‌اند که بنای تاریخ بر آن و روزگار ملوکشان توان نهاد (طبری، ۱۳۶۲: ۹۴، ۲۳۶).

اسلامی مختلف بازشناخت. این شکل نوین با آفرینش جهان توسط اهوره‌مزدا و دشمنی اهریمن آغاز می‌شد و انسان را از ابتدا در جریان نبردی طولانی ولی امیدبخش با اهریمن و آفریدگانش قرار می‌داد و به موجب آن، هرکدام از انسان‌ها و به ویژه شاهان، در طول دوران زندگی خود وظایف مشخصی داشتند که مهم‌ترین وظایف شاه مبارزه با نیروهای اهریمنی، آباد کردن جهان و ایمن نگاه داشتن کشور و مردمان بود. در ظاهر جدید پیشدادیان، کیانیان، اشکانیان و ساسانیان در قلب تاریخ جای داشتند و در کنار آنها حکومت‌های دیگری چون توران و روم وجود داشتند که مشروع نبودند مگر اینکه به شاه ایران‌شهر خراج می‌پرداختند. در این تاریخ‌نگاری کاملاً دینی، جای اصلی مخصوص اشخاصی بود که یا کاملاً دینی بودند و یا می‌شد که به شخصیت دینی تبدیل‌شان کرد. دیگران از اهمیت کمتری برخوردار بودند.

تاریخ‌نگاری ملی ساسانیان متأخر یک تاریخ‌نگاری دقیق به سبک برخی وقایع‌نگاری‌های رومی و یونانی همچون تاریخ جنگ‌های پلوپونزی از توکویدیدس نبود بلکه تاریخ‌نگاری به سبک دینی بود و دین زردستی که خود مایه‌هایش را از اوستا می‌گرفت، در امر تاریخ‌نگاری تاریخ اساطیری و حماسی را بر وقایع‌نگاری دقیق و خشک ترجیح می‌داد (بنگرید به: دریایی، ۱۳۹۷: ۶۲-۶۵؛ شایگان، ۱۳۹۸: ۱۵۱). ویژگی خاص این تاریخ‌نگاری غلبه ادبیات حماسی و اساطیری و بی‌زمانی و بی‌مکانی در متن است. به شکلی که شخصیت‌ها در قالب‌های از پیش موجود حماسی و اساطیری قرار می‌گرفتند و اعمال شخصیت‌های تاریخی نه دقیقاً به آن شکل که رخ داده، بلکه اغلب به آن شکل که باید رخ می‌داد، ترسیم شده‌اند و هرچاکه مورخان ساسانی ناچار بودند واقعه‌ای بر خلاف میل خود را بپذیرند (مثلاً

مسعودی نیز در این باره می‌گوید:

ما گفته‌ی خویش را از دانشوران ایران گرفته‌ایم و دقت و مراقبتی که ایرانیان درباره‌ی تاریخ سلف می‌کنند دیگران نمی‌کنند زیرا ایرانیان به گفتار و کردار دلبسته‌ی این سخنان‌اند و دیگران فقط سخنی گویند و به کردار پایبند نباشند... (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۳۰).

این سخنان نشانگر اعتماد زیاد ایرانیان به تاریخ‌نگاری دوره‌ی متأخر ساسانی است که خود عرصه را برای مقبولیت آن میان عوام آماده می‌کرد. این اعتماد به منابع ساسانی باعث می‌شد محتویات آن بیشتر و بهتر به نسل‌های بعد منتقل شود. چنانکه طبری نقل کرده است، معیار اصلی این اعتماد پیوستگی تاریخ ایران در آثار تاریخی ساسانیان بود. به این معنی که تاریخ مدون دوره‌ی ساسانی از آفرینش انسان تا یزدگرد سوم ادامه می‌یافت و چنین ویژگی را تواریخ رومی نداشتند.

کوروش بزرگ در منابع دوره‌ی ساسانی و اسلامی

در تاریخ‌نگاری جدید ساسانی شاهان کیانی شاهان بزرگی شمرده می‌شدند که شاهان میان‌رودان عاملان آنها بر منطقه بودند. این تصویرسازی برای دوره‌ی حکومت نوبابلی و مشهورترین شاه این دودمان یعنی بخت‌النصر (نبوکدنصر دوم) جلوه‌ی بیشتری پیدا می‌کند. طبری از زبان دانایان به تاریخ گذشته، نمود را عامل ضحاک بر منطقه می‌داند (طبری، ۱۳۶۲: ۲۱۹). همو گزارش می‌دهد که لهراسب بخت‌النصر را عامل بر «مغرب دجله، مابین اهواز تا سرزمین روم» کرد. به گفته‌ی او دلیل این کار این بود که خود لهراسب در شرق مشغول جنگ با ترکان (تورانیان) بود (طبری، ۱۳۶۲: ۲۱۹، ۴۵۳). جالب اینجاست که برخی متون

سریانی دوره‌ی ساسانی چون «تاریخ مار قرداق»^۱ نیز نمود را از تباری ایرانی معرفی می‌کنند (Payne, 2015: 141-142, 150). مسعودی نیز سردار نخست لهراسب در نبرد با بنی‌اسرائیل را سنخاریب (سنخاریب) می‌نامد که شاهی نام‌دار از دوره‌ی آشوری است؛ به گفته‌ی او به دلیل عدم موفقیت سنخاریب، لهراسب بخت‌النصر را روانه کرد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۲۳؛ همچنین بنگرید به: حمزه‌ی اصفهانی، ۱۳۴۶: ۳۶). طبری در ادامه گزارش تأکید می‌کند که «تاآنجاکه دانیم هیچ کس از مطلعان امور سلف و اخبار شاهان گذشته و روزگار کسان نگفته که کسی از نبطیان در شرق و غرب پادشاه مستقل یک وجب از زمین بوده است» (طبری، ۱۳۶۲: ۲۱۹). این گزارش به صراحت بیان می‌کند که در منابع مورد استفاده طبری - که قطعاً میان آنها منابع ایرانی نیز موجود بود - خبری از استقلال شاهان میان‌رودان نیست. این سخن، خود تأییدی بر فرض نگارنده، مبنی بر هم‌زمان‌سازی تاریخ شاهان میان‌رودان با کیانیان در دوره‌ی ساسانی است. یکی از مهم‌ترین اعمال بخت‌النصر در منابع اسلامی جنگ با یهودیه و اسارت بنی‌اسرائیل است که باید آن را با اطمینان برگرفته از منابع یهودی دانست (بنگرید به: طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۴-۴۵۵). با این حال گاه در منابع اسلامی سخن از فتوحات دیگر بخت‌النصر در سوریه و سرزمین‌های غربی و مصر می‌رود (طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۴-۴۵۵؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۵۳) که شاید برگرفته از منابع ایرانی باشد. به گفته‌ی طبری بخت‌النصر پس از لهراسب عامل پسرش اشتاسب (گشتاسب) شد (طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۲). در جای دیگر طبری توصیف کامل‌تری از شخصیت بخت‌النصر می‌آورد:

گویند بخت‌النصر که به جنگ بنی‌اسرائیل رفت بخت‌رشه نام داشت و مردی از عجم بود

^۱ History of Mar Qardagh

متفاوت از اسارت قوم بنی اسرائیل مواجه هستیم اما بنابر دلایلی می‌توان نسبت دادن آن به زمان لهراسب را حمله اصلی در منابع ساسانی دانست و حمله دوم به احتمال به منظور توضیح داستان کورش، توسط ساسانیان ساخته شده باشد. چراکه در گزارشی کمتر مورد توجه واقع شده از مینوی خرد آمده است: «از کی لهراسب این سود بود که خوب پادشاهی کرد و نسبت به ایزدان سپاسگزار بود و اورشلیم جهودان را کند و جهودان را آشفته و پراکنده کرد...» (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۴۶). همین گزارش در دینکرد پنجم نیز تکرار می‌شود: نیاکان آنان [مردم سامراء] به عنوان سپاه سالاری و به عنوان سپاه‌گیری از راه دوستی آن قوم تحت سپاهیدی بخت‌نرسی به حرکت درآمدند تا بدقانونی و بدکاری بنی اسرائیل و دیوپرستی گرانبار و زینانی را که از آنان [ناشی می‌شد]، از میان ببرند. شاه کی لهراسب، آنان را از ایران شهر همراه بخت‌نرسی به بیت المقدس رومی فرستاده بود (دینکرد پنجم، ۱۳۸۶: ۲۶).

از طرفی درباره تبار بخت‌النصر در منابع ساسانی گزارش بسیار مهم دیگری در نامه تنسر در دست است:

«به عهد قدیم، چون بخت‌نصر آنجا شد، و ایشان را قهر کرد، برای آنکه هوایی بد، و آبی ناموافق، و بیماری‌های مزمن بود، از مردم ما کسی را آنجا نگذاشت، و آن ناحیت به ملک روم سپرد و به خراج قناعت کرد ... (نامه تنسر، ۱۳۵۴: ۹۱-۹۲).

از این گزارش به خوبی پیداست که ایرانی بودن بخت‌النصر و فتوحات غربی او در منابع دوره ساسانی ثبت شده بود. به گفته بیرونی نام او به فارسی بخت‌نرسی بود و پس از تعریب به

و از فرزندان گودرز، و بسیار مدت بزیست و عمرش از سیصد سال بیشتر بود و در خدمت لهراسب شاه پدر بشتاسب بود و لهراسب او را سوی شام و بیت المقدس فرستاد تا یهودیان را از آنجا بیرون کند و آنجا رفت و بازگشت و پس از لهراسب در خدمت پسرش بشتاسب بود و پس از او در خدمت بهمن بود و بهمن در شهر بلخ مقر داشت و بلخ را حسنا گفتند و همو بخت‌النصر را بفرمود تا به بیت المقدس رود و یهود را بیرون کند و سبب آن بود که فرمانروای بیت المقدس بر فرستادگان بهمن تاخته بود و بعضی از آنان را کشته بود و چون بهمن خبر یافت بخت‌نرسه را خواست و وی را شاه بابل کرد و گفت تا آنجا رود و از آنجا به شام و بیت المقدس درآید و سوی یهودان رود و مردان را بکشد و زن و فرزند به اسیری گیرد... (طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۶-۴۵۷؛ همچنین بنگرید به: دینوری، ۱۳۶۴: ۴۸؛ بلعمی، ۱۳۵۳: ۶۳۹-۶۴۷؛ مسکویه، ۱۳۶۹: ۷۸-۸۲؛ مجمل‌التواریخ و القمصص، ۱۳۱۸: ۵۰).

بنابراین طبری تباری ایرانی برای بخت‌النصر ذکر می‌کند که نمی‌توان آن را از منابع عبری یا میان‌رودانی دانست و باید که اصالتی ایرانی برای این گزارش قائل شد؛ این تصور را گزارش ابن خلدون مبنی بر ساخت آتشکده توسط بخت‌النصر و مجوس بودن او تصدیق می‌کند (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۷۹، ۱۱۰). بیرونی نیز در جایی ویرانی بیت المقدس را به گودرز پسر شاهپور پسر افقور اشکانی نسبت می‌دهد (بیرونی، ۱۳۸۶: ۴۶۶). شباهت نام گودرز در هر دو گزارش نشانگر منبع مشترک هردو است اما به احتمال منابع بیرونی به میل خود آن را به دوره اشکانی منتسب کرده‌اند. در اینجا با دو گزارش از دوزمان

و شهر و هیکل را به ویرانی داد و بنی اسرائیل را اسیر کرد و با شاه اسیر به بابل برد و آنجا بیبودند تا کورش پسر جاماسب پسر اسب، به سبب خویشاوندی که با آنها داشت به بیت المقدس بازشان برد، زیرا مادر کورش جاویل و به قولی جاویل اسرائیلی بود (طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۲؛ همچنین بنگرید به: مقدسی، ۱۳۷۴: ۶۰۹).

۳. [بهمن به بخترشه] گفت هرکه را خواهد از اشراف و سران برای همراهی خویش برگزیند و وی از خاندان پادشاهی، داریوش پسر مهری را که از فرزندان مادی پسر یافت پسر نوح بود برگزید و او خواهرزاده بخترشه بود. و هم کورش کیکوان را برگزید که از فرزندان غیلیم پسر سام بود و خزانه دار اموال بهممن بود با اخشویرش پسر کورش پسر جاماسب که لقب عالم داشت با بهرام پسر کورش پسر بشتاسب... پس از آن بهممن وی [داریوش مازوی] را عزل کرد و کیرش غیلیمی را که از فرزندان غیلیم پسر سام پسر نوح بود به جای وی نصب کرد... و چون پادشاهی بابل به کیرش رسید به بهممن نوشت که با بنی اسرائیل مدارا کند و اجازه دهد هر جا بخواهند مقرر گیرند و به سرزمین خویش بازگردند و هرکه را برگزینند فرمانروای آنها کند... و کیرش سه سال پادشاهی بابل و اطراف داشت... (طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۷-۴۵۸؛ همچنین بنگرید به: مستوفی، ۱۳۸۷: ۵۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۴: ۳۰۳-۳۰۴؛ ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۵۲-۵۴؛ بلعمی، ۱۳۵۳: ۶۷۰-۶۷۷).

۴... و مدت پادشاهی کیرش [پسر اخشویرش پسر کیرش پسر جاماسب] به روزگار بهممن و خمانی ۲۲ سال بود و بهممن به سال سیزدهم پادشاهی کیرش بمرد و مرگ کیرش به سال چهارم پادشاهی خمانی بود. پس همه پادشاهی کیرش پسر اخشویرش ۲۲ سال بود

«بختنصر» بدل شد (بیرونی، ۱۳۸۶: ۴۳). این نگاه ساسانیان بر معاصران رومیسان نیز تأثیر گذاشته بود به شکلی که آنان نیز بخت النصر را ایرانی می پنداشتند. در تاریخ نامه یوحنا نیکو صراحتاً نبوکدنصر (بخت النصر) شاه پارس و شاه پارسیان و مغان نامیده شده است (یوحنا نیکو، ۵۳، ۷۵).

بنابراین دو مسئله روشن می شود؛ نخست اینکه نیابت حکومت شاهان بابل در میان رودان از جانب شاهان ایران قطعاً در منابع ساسانی ثبت شده بود و دوم اینکه ساسانیان برای ایرانی سازی بخت النصر نام او را بخت نرسی نامیدند (که طبری بخترشه تلفظ می کند). از طرف دیگر کورش در تواریخ اسلامی و به احتمال ساسانی هم دوره بهممن کیانی (و گاهی برابر خود او) در نظر گرفته می شود و در نتیجه باید میان او و فتح بیت المقدس فاصله وجود داشته باشد.

یارشاطر (۱۳۹۴: ۱۸۳) و دریایی (۱۳۹۶: ۶۶) نام کورش در منابع اسلامی را متأثر از سنت یهودی می دانند. معتبرترین تاریخ اسلامی که درباره کورش سخن گفته، تاریخ طبری است و در این پژوهش نیز به عنوان مبنای قرار می گیرد و در کنار آن از دیگر منابع اسلامی نیز بهره خواهیم برد. طبری چند بار از چند کورش مختلف نام می برد: ۱. گویند و گفته اند که جمعی از فرزندان لاوذ ابن سام ابن نوح و دیگر برادران وی سوی جامر رفتند و جامر آنها را به نعمت و ملک خویش درآورد و مادی پسر یافت از آنها بود که شمشیرهای مادی منسوب به اوست. و گویند که کورش ماوذی قاتل بلشصر پسر اولمردوخ پسر بخت النصر از فرزندان اوست (طبری، ۱۳۶۲: ۱۴۵).

۲. و صدیقیا به خلاف بخت النصر رفت که به جنگ وی آمد، و او را بگرفت و بند نهاد و میل کشید و فرزندش را پیش رویش سربرید

دیگر مواجه شده و به احتمال منابع شفاهی نیز هرکدام توصیفی خاص خود را داشتند. بنابراین طبری ناچار بود که داده‌های خود را منسجم کند؛ اما به دلیل سرشت دینی تاریخ‌نگاری، مایل بود که وزن را به روایات یهودی (یا یازتاب آنها در روایات اسلامی) بدهد. در ۶ گزارش بالا ۵ کورش را می‌توان یافت: نخست کورش ماوژی قاتل بلشصر پسر اولمدوخ پسر بخت‌النصر، دوم کورش پسر جاماسب، سوم کورش کیکوان پسر غیلم پسر سام پسر نوح، چهارم کورش پسر اخشویرش پسر کیرش (یا کورش) پسر جاماسب که همان گزینۀ دوم است و پنجم کورش پسر گشتاسب و پدر بهرام که چون در روایت‌ها نقشی ندارد، از او صرف‌نظر می‌کنیم. از آنجاکه تردیدی نیست که منظور از همه این کورش‌ها یک تن است، باید به بررسی گزارش‌ها پرداخت.

گزارش نخست کاملاً یهودی است و انتساب لقب ماوژی (مادی) برای کورش و تباری از شخصیت‌های ابراهیمی برای او نیز از رویکرد خاص دین یهودی در انتساب همه انساب ملل به فرزندان نوح و همچنین یکسان‌انگاری مادها و پارس‌ها آشخور می‌گیرد. در گزارش دوم نیز مسئله بیت‌المقدس ارجحیت دارد ولی اینجا کورش پسر جاماسب است، سخنی که در منابع یهودی وجود ندارد، بنابراین باید دست کم بخشی از آن را ایرانی پنداشت. در گزارش سوم چند سردار با هم راهی می‌شوند که یکی کورش کیکوان از فرزندان غیلم، و دیگری اخشویرش پسر کورش پسر جاماسب هستند. اینجا خود طبری یا منبعش دچار آشفتگی شده‌اند چون به احتمال با چند گزارش متفاوت روبه‌رو بودند که هرکدام نقش خاصی را به کورش و خانواده‌اش می‌داد. همچنین لقب کیکوان در اینجا جالب توجه است چراکه خواننده را به یاد دودمان کیانی می‌اندازد. اگر این واژه را به صورت «کی‌کوان» بخوانیم می‌توان

(طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۸-۴۵۹؛ همچنین بنگرید به: بلعمی، ۱۳۵۳: ۶۳۷-۶۳۸).

۵. به پندار بعضی‌ها کیرش [پسر اخشویرش پسر کیرش پسر جاماسب] همان بشتاسب [گشتاسب] بود و بعضی دیگر منکر این سخن شده‌اند و گویند «کی‌ارش» عمومی جد بشتاسب بود، یعنی کی‌ارش برادر کی‌کاوس پسر کیسه پسر کی‌قباد بزرگ بود و بشتاسب شاه پسر کی‌لهراسب پسر کبوجی پسر کیمنوش پسر کی‌کاوس پسر کیسه پسر کی‌قباد بزرگ بود. گویند کی‌ارش هرگز از جانب کی‌کاوس و کی‌خسرو پسر سیاوخش و از جانب لهراسب پادشاه نبود، بلکه در خوزستان و نواحی مجاور آن از سرزمین بابل فرمانروایی داشت و بسیار بزیست و والاقدر بود. و چون بیت‌المقدس را آباد کرد و بنی اسرائیل به آنجا بازگشتند عزیر [عزرا] نیز با آنها بود... (طبری، ۱۳۶۲: ۴۸۷).

۶. از هنگام ویرانی بیت‌المقدس تا آبادانی آن را که به روزگار کیرش پسر اخشویرش سپهد بابل از جانب اردشیر بهمن پسر اسفندیار بود، هفتاد سال شمارند... مجوسان نیز درباره مدت ویرانی بیت‌المقدس و کار بخت‌النصر با بنی اسرائیل تا تسلط اسکندر بر بیت‌المقدس و شام و کشته شدن دارا، با نصاری و یهود موافقتند... (طبری، ۱۳۶۲: ۵۰۷).

همان‌طور که گفته شد، تاریخ‌نگاری ساسانی متأخر، تاریخ‌نگاری یهودی و تاریخ‌نگاری اسلامی همه ماهیتی دینی و مقدس داشتند و بنابراین در آنها توجه به مسائل دینی بیشتر از مسائل سیاسی بود. دلیل آشفتگی گزارش‌های طبری نیز همین است. او (یا منابعش) در منابع ایرانی با یک کورش، و در منابع یهودی با کورشی

بهمن باشد، با توجه به اینکه بهمن طبق متون پهلوی ۱۱۲ سال حکومت کرده‌است (بنداهش، ۱۳۹۵: ۱۵۶)، بنابراین ویرانی بیت المقدس نیز در زمان خود او صورت گرفته‌است. نتیجه اینکه چنانکه گفته شد، در منابع ساسانی به دو بار حمله به بیت المقدس قائل بوده‌اند، بار نخست در زمان لهراسب و بار دوم در زمان بهمن. مسعودی نیز در گزارش خود از حمله دوم نام می‌برد و کورش را فرماندار عراق از جانب بهمن، و عامل بازگشت یهودیان می‌داند؛ همچنین به گفته او مادر کورش از بنی اسرائیل بود و مدت پادشاهی‌اش ۳۳ سال بود (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۲۵). شاید عدد ۳۳ همان عدد ۲۲ ذکر شده توسط طبری باشد و یکی از این دو مورخ یا نساخان بعدی در انتقال عدد صحیح اشتباه کرده باشد. در نتیجه کلیات گزارش مسعودی با طبری هماهنگ است، هرچند تفاوت‌های جزئی در گزارش‌ها به احتمال حاکی از وجود منبعی مشترک است نه تقلید مسعودی از گزارش طبری. شایان ذکر است که بیرونی نیز در جایی کورش را عامل بهمن بر بابل می‌داند (بیرونی، ۱۳۸۶: ۲۹).

چنانکه اشاره شد، به احتمال کورش منابع ساسانی پسر جاماسب است. او لقب کی‌کوان دارد و اخشویرش پسر او است. اینکه طبری گفته جاماسب لقب عالم داشت نشان می‌دهد که منظور از او همان دانشمند هم‌دوره زردشت است و بنابراین در تاریخ‌نگاری متأخر ساسانی به احتمال کورش را پسر او دانسته‌اند. اخشویرش نیز تلفظ عبری نام خشایارشا است و به احتمال در حین ترکیب روایات توسط طبری یا منابعش، تلفظ عبری به ایرانی ترجیح داده شده است. اما مهم اینکه بهمن ۴ سردار به همراه بخت‌رسته سمت مغرب روانه می‌کند که هر چهار نفر نام ایرانی دارند: داریوش مه‌ری، کورش کی‌کوان غیلمی، اخشویرش پسر کورش پسر جاماسب و بهرام

معنی چون لقب «شاه شاهان» از آن استنباط کرد. اما در این گزارش کورش شاه شاهان نیست بلکه سرداری از جانب شاه‌شاهان (شاه کیانی) است. بنابراین باید این لقب را برای کورش قدیمی‌تر از اصلاحات تاریخ‌نگاری ساسانی، و شاید از دوره اشکانی دانست. در این گزارش و گزارش چهارم کورش غیلمی ۳ سال و کیرش پسر اخشویرش ۲۲ سال حکومت می‌کنند. در گزارش پنجم به وضوح کورش با شخصیت کی‌آرش اوستایی اشتباه گرفته شده‌است. این اشتباه به احتمال از جانب ایرانیان پس از اسلام صورت گرفته‌است (همچنین بنگرید به: نولدکه، ۱۳۵۸: ۴۱۹؛ تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم، ۱۳۷۳: ۹۶). اما آنچه جالب است، تأکید بر حکومت کورش در خوزستان و اطراف بابل است، البته به صورت مستقل. این موضوع در گزارش مسعودی نیز تکرار می‌شود: «در روایات دیگر هست که کورش پادشاه مستقل بود نه از جانب بهمن و این پس از انقضای پادشاهی بهمن بود و کورش از شاهان طبقه اول ایران بود و این در همه کتب تاریخ قدیم نیست» (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۲۵؛ همچنین بنگرید به: ابن اثیر، ۱۳۸۴: ۳۲۵). تأکید بر اینکه در همه کتاب‌ها از استقلال کورش سخن نرفته است می‌تواند خواننده را به سمت آن دسته از کتاب‌های ساسانی یا پیروان تاریخ‌نگاری ساسانی رهنمون کند که در آنها کورش شاهی وابسته به کیانیان بود.

در گزارش آخر طبری به تأیید فاصله ویرانی بیت المقدس تا آبادسازی آن در دوره کورش توسط زردشتیان تأکید شده‌است. بنابراین در گاه‌شمار زردشتی نیز باید بین ویرانی بنا تا آبادسازی آن ۷۰ سال فاصله وجود داشته باشد. اگر چنانکه گفته شد، کیرش پسر اخشویرش ۲۲ سال حکومت کرده و در سال ۴ حکومت خمانی (همای) مرده باشد و آبادی بیت المقدس به دست او در زمان

که بر مبنای آن بخت‌النصر به خواهش زنی به نام «سیح» (؟) دختر «سلتانیل» یهودیان را آزاد کرد (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۷۹؛ همچنین بنگرید به: مسعودی، ۱۳۸۲: ۵۳-۵۴). نمی‌توان گفت که آیا این گزارش را باید از رویکرد ضد ایرانی یعقوبی دانست یا خیر اما با وجود این که نام‌ها در این گزارش غیر ایرانی هستند، پیداست که یعقوبی به منابع یهودی هم وفادار نبود. در فهرستی که او از شاهان بابل پس از طوفان نوح ارائه می‌دهد، نام‌های معوسا، داریوش، کسرحوش، ارطحشاست به چشم می‌خورد (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۰۱) که به ترتیب می‌توان آنان را با مجوس (گومات)، داریوش بزرگ، خشایارشا و اردشیر یکم یکسان دانست، ولی این فهرست به شکل کلی از نظم درستی برخوردار نیست و به احتمال برگرفته از یک منبع سریانی است که خود از منابع کهن بابلی استفاده کرده بود، ولی در این راه در آن تحریفاتی صورت گرفته است؛ شاید بتوان گزارش نخست او را نیز از یک منبع سریانی دانست که یعقوبی به دلیل رویکرد ضد ایرانی خود، آن را به گزارش‌های رایج ترجیح داده است تا حتی الامکان پای کورش پارسی را به ماجرا باز نکند. حمزه اصفهانی می‌گوید که به پنداشت یهودیان بهمن همان کورش در کتب آنان است (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۳۸؛ همچنین بنگرید به: مسعودی، ۱۳۴۹: ۱۸۱-۱۸۲) و این پندار به احتمال به دلیل هم‌زمانی و اعمال مشابه دو شخصیت در منابع ساسانی و یهودی ایجاد شده است. اینکه حمزه در جایی دیگر گفته است این خبر با تاریخ ایرانیان سازگار نیست چرا که بین این دو شخصیت بیش از ۲۰۰ سال فاصله است (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۹۱)، از طرفی شاهدی بر وجود نام کورش در منابع ایرانی است و از طرف دیگر با تمام اخبار گذشته که به موجب آنها کورش عامل بهمن بود متفاوت است. به عقیده شماری

پسر کورش پسر گشتاسب. اگر چنانکه حدس زده‌ایم، منظور از همه این کوروش‌ها (جز پدر بهرام که نقشی در ماجرا ندارد) یک نفر، یعنی کورش بزرگ باشد که در اثر گوناگونی منابع در دسترس طبری یا مأخذ او به چند شخص بدل شده‌اند، به احتمال او را در منابع ساسانی باز یافته‌ایم: «درواقع در منابع دوره ساسانی کورش با لقب (به احتمال کهن) کی‌کوان، پسر جاماسب حکیم و پدر خشایارشا تصور شده است که با پسرش خشایارشا، داریوش مهری و بهرام به همراه بخت‌النصر به سمت غرب راهی شده‌اند و کورش پس از مدتی به وسیله بهمن جانشین بخت‌النصر یا بخت‌النصر می‌شود». تأکید بر حکومت او بر خوزستان و بابل شباهت زیادی به استوانه خود کورش دارد که در آن خود را شاه بابل، سومر و اکد و از نسل شاهان انشان (که از نظر تاریخی در امتداد شوش و جزیری از ایلام بود) معرفی می‌کند (رزمجو، ۱۳۸۹: ۶۵). همچنین لقب غیلمی که طبری به کورش می‌دهد به احتمال همان «ایلامی» است؛ در واقع در یک کتیبه متأخر بابلی (متن مشهور به پیشگویی دودمانی) او شاه ایلام نامیده شده است (بنگرید به: وان دراسپیک، ۱۳۹۲: ۳۹۵). اینکه طبری او را والا قدر می‌نامد می‌تواند از هر دو دسته منابع ساسانی و یهودی برگرفته شده باشد.

در گزارشی از طبری آمده است که شاهی که یهودیان را آزاد کرد در واقع بشتاسب (گشتاسب) بود (طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۵). مشخص نیست او منبع خود را از کجا گرفته است، ولی شاید کورش پسر گشتاسب در گزارش سوم طبری الگویی برای این حدس شده باشد؛ بلعمری همین خبر را اما به صورت مشروح‌تر و قطعاً از منبعی متفاوت بیان می‌کند و کورش را عامل گشتاسب در بازگرداندن یهودیان می‌داند (بلعمری، ۱۳۵۳: ۶۴۷-۶۵۶)؛ از طرف دیگر یعقوبی نیز گزارش عجیبی دارد

بخت‌النصر به فلسطین به فرمان لهراسب سخن می‌گوید اما از کورش نامی نمی‌برد (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۱۶۰). می‌توان پنداشت که این گزارش در شاهنامه ابومنصوری وجود داشته و فردوسی به هدف تلخیص متن آن را نیاورده است، اما با توجه به ذکر نام «بخت‌رشه» توسط ثعالبی برای بخت‌النصر بهتر است تصور کنیم (البته با قید احتیاط) که او گزارش خود را از طبری گرفته و بنابراین در اصل شاهنامه ابومنصوری خبری از گزارش مذکور نبود. نتیجه اینکه به احتمال گزارش مرتبط با کورش در برخی نسخ خداینامه وجود نداشت یا اینکه مؤلفان شاهنامه ابومنصوری ذکر آن را لازم ندیدند. نگارنده به گزینه دوم باورمند است.

اما تنزل شخصیت کورش به یک سردار نظامی خلأ بزرگی در تاریخ ایران ایجاد می‌کرد و آن هم وجود یک فاتح بزرگ و محبوب بود. راه‌حل ساسانیان برای این مهم، استفاده از تاریخ شفاهی و نسبت دادن اعمال و تاریخ مربوط به کورش به شاه محبوب اوستایی، کیخسرو بود. لقب کیخسرو در اوستا «پیونددهنده کشورها»، «متحدسازنده کشورها» و یا «استورسازنده کشور» است (یشت‌ها، [بی‌تا]: ۲۵۳/۱؛ صفا، ۱۳۴۶: ۳۵) که نشان می‌دهد شخصیت او در اوستا و روایات ملی ایران از پیش از کورش به‌عنوان یک شاه محبوب و توانا مشهور شده بود و این خود کار ساسانیان را برای نسبت دادن اعمال کورش به او آسان می‌کرد. بسیاری از پژوهشگران به شباهت‌های میان اعمال و داستان زندگی کیخسرو با داستان‌های رایج درباره کورش در گزارش‌های هرودوت، کتسیاس و کسنفن پی برده‌اند. ازجمله این شباهت‌ها نجات یافتن هر دو شخصیت از دسیسه قتل‌ی که پدر بزرگ مادری برای آنان تدارک دیده بود، گذراندن کودکی در میان چوپانان، بازگشت و انتقام از پدر بزرگ

از پژوهشگران بیش از یک تحریر از خداینامه‌های ساسانی وجود داشت (خالقی‌مطلق، ۱۳۸۸: ۴۱؛ شاپور شهبازی، ۱۳۸۹: ۷۷-۷۹) که در جزییات گاه با هم متفاوت بودند؛ آیا گزارش مذکور حمزه مأخوذ از نسخ دیگر خداینامه است؟ نمی‌توان با اطمینان چیزی گفت. شایان ذکر است که ابن خلدون در گزارش خود از سرداری ارتاق نام سخن می‌گوید که بلشصر نواده بخت‌النصر را در بابل کشت و حکومت را از جانب کیانیان به دست گرفت (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۷۲). این ارتاق را باید تغییر یافته نام همان آرباک مادی در گزارش کتسیاس و دیگران دانست که حکومت آشور را برانداخت. اما پیداست که اینجا در گزارش ابن خلدون یا منابش زمان‌پریشی روی داده است. در هر صورت این گزارش باید از منابع غربی اخذ شده باشد.

اما اگر تحلیل نگارنده درباره وجود نام کورش در تواریخ دوره ساسانی پذیرفته شود یک پرسش مهم به‌وجود می‌آید؛ چرا در شاهنامه که اغلب متکی بر منابع ایران باستان بود اثری از نام کورش نیست؟ در پاسخ باید گفت که باوجود آنچه از حجم شاهنامه به‌نظر می‌رسد، این اثر معرف همه مطالب تاریخی و حماسی دوره ساسانی نیست و از این گذشته شاهنامه را اثری پر طول و تفصیل هم نمی‌توان دانست و اتفاقاً اگر در آن دقت شود می‌توان دریافت که بسیاری از داستان‌های موجود در شاهنامه بسیار خلاصه بیان شده‌اند تا شاعر (یا منابع او) علاوه بر وفاداری به منابع و حفظ انسجام متن، موفق به پایان رساندن اثر خود شود. این مهم درباره تاریخ حکومت لهراسب نیز صدق می‌کند و فردوسی در ذکر حکومت او بیشتر به مسئله سفر گشتاسب به روم پرداخته و کمتر به خود حکومت لهراسب اشاره کرده‌است. ثعالبی که ظاهراً از مهم‌ترین منبع فردوسی یعنی شاهنامه ابومنصوری استفاده می‌کند از داستان حمله

مشروعیت‌زا نبود و از طرفی آنان نیاز به فشرده کردن تاریخ داشتند. چون نمی‌شد این شخصیت مشهور را از تاریخ حذف کرد، او را به یک سردار نظامی تزییل مرتبه دادند (همین اتفاق برای نبوکدنذر و خشایارشا نیز افتاد) که از جانب بهمن کیانی برای انجام مأموریت‌هایی به میان‌رودان اعزام شد. با این حال به دلیل بهره‌گیری همزمان مورخان اسلامی از منابع کتبی و شفاهی ایرانی و یهودی (و گاه رومی)، در این گزارش‌ها آشفتگی ایجاد شد که تشخیص اصل منابع ساسانی را امروزه دچار مشکل می‌کند. البته این تغییرات همراه با دگرگونی‌هایی در نسب و شخصیت کورش بود که می‌توان آنها را در منابع اسلامی بازیافت که قطعاً از منابع یهودی برگرفته نشده‌اند. یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که به احتمال «در منابع دوره ساسانی کورش با لقب (به احتمال کهن) کی‌کوان، پسر جاماسب حکیم و پدر خشایارشا تصور شده‌است که با پسرش خشایارشا، داریوش مهری و بهرام به همراه بخت‌رشته به سمت غرب راهی شده‌اند و کورش پس از مدتی به وسیله بهمن جانشین بخت‌رشته یا بخت‌النصر می‌شود»؛ اما دیگر اعمال قهرمانانه و سخن‌های مهم کورش که هنوز در جامعه رایج بود و نمی‌شد به یک سردار نظامی منتسب شوند را به فاتح کهن ایرانی یعنی کی‌خسرو نسبت دادند و او از نظر اهمیت در تاریخ ایران جایگزین کورش شد.

مادری، شباهت داستان درگذشت کورش در گزارش کسنفن با درگذشت کیخسرو در شاهنامه و همچنین وصیت و اندرز هر دو شخصیت به بازماندگان در کورش‌نامه کسنفن و شاهنامه فردوسی را می‌توان نام برد (نولدکه، ۲۵۳۷: ۱۷؛ پیرنیا، ۱۳۷۷: ۱۱۸-۱۲۹؛ کریستن‌سن، ۱۳۹۹: ۸۷-۹۶؛ خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۲۵۷-۲۷۰؛ رانک، ۱۴۰۰: ۶۳-۶۶). برخی پژوهشگران معتقد هستند که اندرز و وصیت کورش در گزارش کسنفن در واقع اصلاتی ایرانی دارد که کسنفن به آن آرایشی متناسب با ادبیات یونانی داده است (کریستن‌سن، ۱۳۹۹: ۸۷-۹۶؛ خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۲۶۹) و بنابراین می‌توان پنداشت که این وصیت در تاریخ به صورت کتبی یا شفاهی انتقال یافته و به دوره ساسانی رسیده‌است و ساسانیان در زمان لازم آن را به کیخسرو منتسب کرده‌اند.

برآیند

دودمان‌های نوظهور همواره برای به دست آوردن رضایت مردم به کسب مشروعیت به اشکال گوناگون نیاز دارند و ساسانیان نخستین نیز این مشروعیت را با انتساب به هخامنشیان و بنیانگذار خوشنام این دودمان به دست آوردند؛ اما پس از سده چهارم میلادی در پی تغییراتی که در تاریخ‌نگاری ساسانی ایجاد شد، شخصیت آزاداندیش کورش برای حکومت دینی ساسانی

کتاب‌نامه | Bibliography

- Amuzegar, Zhale. (2012). "Real history and narrative history", *Language, culture and mythology*, Tehran: Moein (in Persian).
- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۸۴). تاریخ کامل، ترجمه محمدحسین روحانی، چاپ سوم، تهران: اساطیر.
- Ebn-e Athir, Azaldin. (2005). *Alkamel fe altarikh*, Translated by Mohammadhosein Ruhani, Tehran: Asatir (in Persian).
- ابن بلخی. (۱۳۸۵). فارسنامه، تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- آسموسن، جی. پی. (۱۳۸۰). «مسیحیان در ایران»، تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش دوم، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- Asmosen, J. P. (2001). "Christians in Iran", *Cambridge History of Iran Vol. 3, Part 2*, Translated by Hasan Anoushe, Tehran: Amirkabir (in Persian).
- آموزگار، ژاله. (۱۳۹۹). «تاریخ واقعی و تاریخ روایی»، زبان، فرهنگ، اسطوره، تهران: معین.

- Pirniya, Hasan. (1998). *Mythological era of Iranian history*, Tehran; Hirmand (in Persian).
- تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم. (۱۳۷۳). تصحیح رضا انزابی نژاد و یحیی کلانتری، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- Tajareb alomam fi akhbar moluk alarab valajam*. (1994). Amendment by Reza Enzabi Nezhad and Yahya Kalantari, Mashhad: Ferdowsi University Press (in Persian).
- تقی‌زاده، حسن. (۱۳۹۳). مقالات تقی‌زاده جلد ۱۲ نوشته‌های تاریخی و نروز، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: توس.
- Taghizadeh, Hasan. (2014). *Papers of Taghizadeh, Vol. 12 Historical writings of Nowruz*, by Iraj Afshar, Tehran: Tus (in Persian).
- ثعالبی، ابومنصور. (۱۳۶۸). غر اخبار ملوک فرس و سیرهم، ترجمه محمد فضائلی، تهران: نقره.
- Thaalabi, Abumansour. (1989). *Ghorar-e Akhbar Moluk fors va siarehom*, Translated by Mohammad Fazaeli, Tehran: Noghre (in Persian).
- خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۸۱). «کیخسرو و کورش»، در سخن‌های دیرینه، به‌کوشش علی دهباشی، تهران: افکار.
- Khaleghi Motlagh, Jalal. (2002). "Key Khosrow and Cyrus", Sokhanhaye Dirineh, by Ali Dehbashi, Tehran: Afkar (in Persian).
- خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۸۸). «حماسه‌سرای باستان»، در گل‌رنج‌های کهن، به‌کوشش علی دهباشی، تهران: ثالث.
- Khaleghi Motlagh, Jalal. (2009). "Ancient Epic", *Gol-e Ranjhaye Kohan*, bt Ali Dehbashi, Tehran: Thaleth (in Persian).
- دریایی، تورج. (۱۳۹۶). تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرت‌دیزجی، چاپ پنجم، تهران: ققنوس.
- Daryae, Touraj. (2017). *History and Culture of Sassanians*, Translated by Mehrdad Ghodrati Dizaji, Tehran: Ghoghhus (in Persian).
- دریایی، تورج. (۱۳۹۷). جهان ساسانی، ترجمه مهناز بابایی، تهران: فروهر.
- Daryae, Touraj. (2018). *Sassanian World*, Translated by Mahnaz Babaei, Tehran: Fravahr (in Persian).
- دینکرد پنجم. (۱۳۸۶). ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: معین.
- Dinkard V*. (2007). Translated by Zhale Amouze-gar and Ahmad Tafazzoli, Tehran: Moin (in Persian).
- دینوری، ابوحنیفه احمد ابن داوود. (۱۳۶۴). اخبارالطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- Dinavari, Ahmad ebn-e Davood. (1985). *Akhbar altaval*, Translated by Mahmood Mahdavi bne Balkhi. (2006). *Farsnameh*, Edited by Guy Li Strange and Reinold Alen Nikelson, Tehran: asatir (in Persian).
- ابن خلدون. (۱۳۸۳). ابوزید عبدالرحمن ابن محمد، تاریخ ابن خلدون جلد اول، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی مطالعات فرهنگی.
- Ebn-e Khaldun. (2004). *The History of Ebn-e Khaldun*, Translated by abdolmohammad Ayati, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies (in Persian).
- بابادی، امین و رسولی، آرزو. (۱۴۰۰). «هخامنشیان در شاهنامه و روایات ملی»، پژوهشنامه ادب حماسی، سال ۱۷، شماره ۱، پیاپی ۳۱: ۹۸-۲۲۱.
- Babadi, Amin and Arezu Rasooli. (2021). "Achaemenids in Shahname and National History", *Adab-e Hamasi*, Year 17, No. 1, 31: 89-122 (in Persian).
- بریان، پییر. (۱۳۹۶). داریوش در سایه اسکندر، ترجمه ناهید فروغان، تهران: ماهی.
- Briant, Pierre. (2012). *Achaemenid History from Cyrus to Alexander*, Translated by Morteza Thaghebar, Tehran: tus (in Persian).
- بلعمی، ابوعلی محمد. (۱۳۵۳). تاریخ بلعمی، تصحیح محمدتقی بهار، تهران: تابش.
- Balami, Abuali Mohammad. (1974). *The History of Balami*, Emendationed by Mohammadtaghi Bahar, Tehran: Tabesh (in Persian).
- بنداهش. (۱۳۹۵). ترجمه مهرداد بهار، تهران: توس.
- Bondahesh*. (2016). Translated by Mehrdad Bahar, Tehran: Tus (in Persian).
- بویس، مری. (۱۳۸۸). «دین کورش بزرگ»، تاریخ هخامنشیان خرونینگن، جلد ۳، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: توس.
- Boyce, Merry. (2009). "Cyrus the Great's Religion", *Achaemenid History of Geroningen*, Vol. 3, Translated by Morteza Thaghebar, Tehran: tus (in Persian).
- بویس، مری. (۱۳۹۲). تاریخ کیش زردشت، جلد دوم هخامنشیان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: گستره.
- Boyce, Merry. (2013). *History of Zoroastrianism Vol. 2 Achaemenids*, Translated by Homayun San'ati Zadeh, Tehran: Gostareh (in Persian).
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۶). آثارالباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر.
- Biruni, Abureyhan. (2007). *Atharalbaghiye*, Translated by Akbar Danaseresht, Tehran: Amirk-abir (in Persian).
- پیرنیا، حسن. (۱۳۷۷). عصر اساطیری تاریخ ایران، تهران: هیرمند.

- Association of National Artifacts (in Persian). فرای، ریچارد. (۱۳۸۰). «تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان»، در تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش یکم، ترجمه حسن انوشه، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- Frye, Richard. (2001). "Iran's Political History in Sassanian era", *Cambridge History of Iran Vol. 3 Part 1*, Translated by Hasan Anoushe, Tehran: Amirkabir (in Persian).
- فردوسی. (۱۳۸۴). شاهنامه، دفتر ششم، تصحیح جلال خالقی مطلق، نیویورک: بنیاد میراث ایران.
- Ferdowsi. (1990). *Shahname*, Vol. 6, Amended by Jalal Khakeghi Motkagh, New York: Foundation of Iran Heritage (in Persian).
- کرون، پاتریشیا. (۱۳۹۸). جامعه‌های ماقبل صنعتی، ترجمه مسعود جعفری جزی، چاپ سوم، تهران: ماهی.
- Crone, Patrishia. (2019). *Pre-industrial societies*, Translated by Masood Jafari Jazi, Tehran: Jami (in Persian).
- کریستن سن، آرتور امانوئل. (۱۳۴۳). کیانیان، ترجمه ذبیح‌الله صفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Christensen, A. E. (1964). *Kayanian*, Translated by Zabihollah Safa, Tehran: Book translation and publishing company (in Persian).
- کریستن سن، آرتور امانوئل. (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه غلامرضا رشیدیاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- Christensen, A. E. (1989). *Iran in Sassanian era*, Translated by Gh. Rashid Yasemi, Tehran: Donyaye Ketab (in Persian).
- کریستن سن، آرتور امانوئل. (۱۳۹۹). کارنامه شاهان در روایات ایران باستان، ترجمه باقر امیرخانی و بهمن سرکراتی، تبریز: یانار.
- Christensen, A. E. (2020). *The achievements of the kings in the traditions of ancient Iran*, Translated by Bagher Amirkhani and Bahman Sarkarati, Tabriz: Yanar (in Persian).
- گرگوری، تیموتی ای. (۱۴۰۰). تاریخ بیزانس، ترجمه جواد مرشدلو، تهران: سمت.
- Gregory, Timothy E. (2021). *A History of Byzantium*, Translated by Javad Morshedloo, Tehran: SAMT (in Persian).
- مجموعه التواریخ والقصاص. (۱۳۱۸). تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران: چاپخانه خاور.
- Mojmal altavarikh valghesas. (1939). Emended by Malekolshoarayeh Bahar, Tehran: Khavar (in Persian).
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۸۷). تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوابی، تهران: امیرکبیر.
- Mostoufi, Hamdallah. (2008). *Tarikh-e Gozideh*, by Damghani, Tehran: Ney (in Persian).
- رانک، اوتو. (۱۴۰۰). اسطوره تولد قهرمان: تفسیری روان‌شناختی از اساطیر، تهران: آگه.
- Rank, Otto. (2021). *The Myth of the Birth of Hero: a Psychological Interpretation of Mythology*, Tehran: Agah (in Persian).
- سرخوش کرتیس، وستا. (۱۳۹۲). «لباس و پوشش سر در دوره اشکانیان»، ترجمه فرید جواهرکلام، امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، ویراسته یوزف ویزهوفر، تهران: فرزانه روز.
- Sarkhosh Curtis, Vesta. (2013). "Clothing and headdress in the Parthian period", Translated by Farid Javaherkalam, *The Arsakid Empire Source and Documentation*, Edited by Josef Wiesehofer, Tehran: Farzane Rooz (in Persian).
- شاپور شهبازی، علیرضا. (۱۳۴۶). آیین شاهنشاهی ایران، تهران: دانشگاه تهران.
- Shahbazi, Aliraza Shapur. (1967). *Iranian imperial religion*, Tehran: Tehran University (in Persian).
- شاپور شهبازی، علیرضا. (۱۳۸۹). تاریخ ساسانیان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- Shahbazi, Aliraza Shapur. (2010). *Sassanian History*, Tehran: University Publication Center (in Persian).
- شاپور شهبازی، علیرضا. (۱۳۹۶). «ادعای نخستین پادشاهان ساسانی نسبت به میراث هخامنشیان»، ترجمه محمد حیدرزاده و کلثوم غضنفری، فصلنامه تاریخ‌پژوهی، سال نوزدهم، شماره ۷۱.
- Shahbazi, Aliraza Shapur. (2017). "The claim of the first Sassanid kings to the Achaemenid heritage", Translated by Mohammad Heidarzadeh and Kolsoum Ghazanfari, *Tarikh-pazuhui*, Year 19, No. 71 (in Persian).
- شایگان، رحیم. (۱۳۹۸). حماسه و تاریخ در ایران باستان، ترجمه عشایار بهاری، تهران: فرزانه روز.
- Shayegan, Rahim. (2019). *Epic and history in ancient Iran*, Translated by Khashayar Bahari, Tehran: Farzane Rooz (in Persian).
- طبری، محمد ابن جریر. (۱۳۶۲). تاریخ الرسل والملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- Tabari, Mohammad ebn-e Jarir. (1983). *The History of Prophets and Kings*, Translated by Aboulghasem Payandeh, Tehran: Asatir (in Persian).
- عهد اردشیر. (۱۳۴۸). به‌کوشش احسان عباس، ترجمه محمدعلی امام شوشتری، تهران: انجمن آثار ملی.
- Ahde Ardeshir. (1969). By Ehsan Abbas, Translated by Mohammadali Emam Shushtari, Tehran:

- سیف‌الدین نجم‌آبادی، کرمان: دانشگاه باهنر.
- Nyberg, Henrick Samuel. (2004). *Ancient Iran's Religion*, Translated by Seifaldin Najmabadi, Kerman: Bahonar University (in Persian).
- نیولی، گراردو. (۱۳۸۷). آرمان ایران، ترجمه سیدمنصور سیدسجادی، تهران: اسطوره.
- Gnoli, Gerardo. (1999). *The Idea of Iran*, Translated by Mansour Seyyedsajjadi, Tehran: Soture (in Persian).
- وان در اسپک، روباتوس ی. (۱۳۹۲). «داریوش سوم، اسکندر بزرگ و دانش بابلی»، در تاریخ هخامنشیان خرونینگن، جلد ۱۳، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: توس.
- Van der Speck, R. (2013). "Darius III, Alexander the Great and Babylonian knowledge", *Achaemenid History* Vol. 13, Translated by Morteza Thaghebfar, Tehran: Tus (in Persian).
- ویتر، انگلبرت و بناته دیگناس. (۱۳۹۸). روم و ایران دو قدرت جهانی در کشاکش و همزیستی، ترجمه کیکاووس جهانگیری، چاپ سوم، تهران: فرزانه روز.
- Winter, Engelbert and Beate Dignas. (2019). *Rome and Iran are two world powers in conflict and coexistence*, Translated by Keykavos Jahandari, Tehran: Farzane Rooz (in Persian).
- ویزهوفر، یوزف. (۱۳۹۲). «مدارکی درباره تاریخ و فرهنگ پارس در دوران اشکانیان»، ترجمه هوشنگ صادقی، در امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، ویراسته یوزف ویزهوفر، تهران: فرزانه روز.
- Wiesehofer, Josef. (2013). "Documents about the history and culture of Pars during the Parthian period", *The Arsakid Empire Source and Documentation*, Edited by Josef Wiesehofer, Tehran: Farzane Rooz (in Persian).
- ویزهوفر، یوزف. (۱۳۹۷). ایرانیان، یونانیان و رومیان، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: فرزانه روز.
- Wiesehofer, Josef. (2018). *Iranians Greeks and Romans*, Translated by Jamsheed Arjmand, Tehran: Farzane Rooz (in Persian).
- هویسه، فیلیپ. (۱۳۹۲). «جامعه ساسانی پسین در برزخ فرهنگ شفاهی تا کتبی»، در ساسانیان، ویراسته وستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: مرکز.
- Huyse, Philip. (2013). "Late Sasanian society in the purgatory of oral to written culture", *Sassanians*, Edited by Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, Tehran: Markaz (in Persian).
- پارشاطر، احسان. (۱۳۹۴). «آیا ساسانیان وارث هخامنشیان بودند؟»، ترجمه آذردخت جلیلیان، فصلنامه جندی‌شاپور، سال یکم، شماره ۲.
- Abdolhossein Navaei, Tehran: Amirkabir (in Persian).
- مسعودی، ابوالحسن علی ابن حسین. (۱۳۴۹). التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Masoodi, Ali ebn-e Hossein. (1970). *Altanbih va-lashraf*, Translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Book translation and publishing company (in Persian).
- مسعودی، ابوالحسن علی ابن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ هفتم، تهران: علمی و فرهنگی.
- Masoodi, Ali ebn-e Hossein. (2003). *Moruj al-zahab va Maaden aljouhar*, Translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Scientific and cultural Publications (in Persian).
- مسکویه، ابوعلی احمد ابن محمد. (۱۳۶۹). تجارب الامم، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- Maskevaih, Abu Ali Ahmad ebn-e Mohammad. (1990). *Tejareb alomam*, Translated by Abolghasem Emami, Tehran: Sorush (in Persian).
- مقدسی، مطهر ابن طاهر. (۱۳۷۴). البدء والتاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- Maghdesi, Motahar ebn-e Taher. (1995). *Albede valtarikh*, Translated by Mahammadreza Shafiei Kadkani, Tehran: Agah (in Persian).
- مینوی خرد. (۱۳۵۴). ترجمه احمد تفضلی، تهران: چاپخانه رز.
- Minooye Kherad. (1975). Translated by Ahmad Tafazzoli, Tehran: Roz (in Persian).
- نامه تنسر. (۱۳۵۴). تصحیح مجتبی مینوی و محمد اسماعیلی رضوانی، چاپ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه.
- Nameye Tansar. (1975). Amendmanted by Mojtaba Minovi and Mahammad Esmaeili Rezvani, Tehran: University Publishing and Printing Institute (in Persian).
- نولدکه، تئودور. (۲۵۳۷). حماسه ملی ایران، ترجمه بزرگ علوی، تهران: مرکز نشر سپهر.
- Noldeke, Theodor. (1978). *The national epic of Iran*, Translated by Bozorg Alavi, Tehran: Sepehr (in Persian).
- نولدکه، تئودور. (۱۳۵۸). تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، تهران: انجمن آثار ملی.
- Noldeke, Theodor. (1979). *History of Iranians and Arabs in Sassanians era*, Translated by Abbas Zaryab, Tehran: Association of National Artifacts (in Persian).
- نیرگ، هنریک سامونل. (۱۳۸۳). دین‌های ایران باستان، ترجمه

آیتی، چاپ نهم، تهران: علمی و فرهنگی.
 Ya'ghubi, Ebne Vazeh. (2003). *Ya'ghubi's History*,
 Translated by Ebrahim Ayati, Tehran: Scientific
 and cultural Pub (in Persian).
 یوحنا ی نکیو. (۱۴۰۰). تاریخنامه یوحنا، سکویای نکیو،
 ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: برسم.
 John of Nikiu. (2021). *Chronicle of John Bishop of
 Nikiu*, Translated by Mahmood Fazeli Birjan-
 di, Tehran: Bersam (in Persian).

English

Bosworth, C. Edmund. (1999). *The History of Al-
 Tabari*, Vol. V, State University of New York
 Press.
 Cassius Dio. (1955). *Roman History*, Translated by
 Earnest Cary, London: William Heinemann.
 Greatrex, Geoffrey and Lieu, Samuel N.C. (2002).
*The Roman Eastern Frontier and the Persian
 Wars*, Part II, New York: Routledge.
 Herodian. (1970). *History of the Empire*, Vol II,
 Translated by C. R. Whittaker, London: Wil-
 liam Heinemann.
 Herodotus. *Historis*, Translated by A.D Godlay,
 London: William Heineman.
 Payne, Richard E. (2015). *A State of Mixture*, Cali-
 fornia: University of California Press.

Yarshater, Ehsan (2015). "Were the Sassanids the
 heirs of the Achaemenids?", Translated by
 Azardokht Jalilian, *Jondishapoor*, Vol. 1. No. 2
 (in Persian).

یشت‌ها. [بیتا]. ترجمه ابراهیم پورداوود، به‌کوشش بهرام
 فرهوشی، بمبئی: انجمن زردشتیان ایرانی.

Yashts. Translated by Ebrahim Pourdavood, by
 Bahram Farahvashi, Bombai: Iranian Zoroas-
 trian Association (in Persian).

یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی، ترجمه ابراهیم

Shapur Shahbazi, Aliraza. (1990a). "Byzantine-Ira-
 nian Relations", *Encyclopædia Iranica*, [http://
 www.iranicaonline.org/articles/byzan-
 tine-iranian-relation](http://www.iranicaonline.org/articles/byzantine-iranian-relation).

Shapur Shahbazi, Aliraza. (1990b). "On the Xwa-
 day-Namag", *Iranica Varia: Papers in Honor of
 Professor Ehsan Yarshater*, Leiden: E. J. Brill.

Tafazzoli, Ahmad. (1983). "Ādurbad ī Mahrspan-
 dan," *Encyclopædia Iranica*, [http://www.
 iranicaonline.org/articles/adurbad-i-mahr-
 span-
 dan](http://www.iranicaonline.org/articles/adurbad-i-mahrspan-

 dan)

Zonaras. (2009). *The History of Zonaras*, Trans-
 lated by Thomas M. Banchich and Eugene N.
 Lane, New York: Routledge.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

© 2024 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.